॥ श्रीराम ॥

भावार्थ दासबोध परिचय

(दासबोध परिचय पाठ्यपुस्तकातील
ओव्यांचा अर्थ व भावार्थ)

लेखक : द्वा. वा. केळकर

'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' प्रकाशन विभाग,
श्रीसमर्थ सेवामंडळ, सज्जनगड यांच्या वतीने प्रकाशित

प्रास्ताविक चार शब्द

'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' या उपक्रमातील 'दासबोध परिचय' हे दुसऱ्या वर्षासाठी पाठ्यपुस्तक तयार करण्यात आले. या पुस्तकामध्ये वर्षातील १२ स्वाध्यायांसाठी निवडलेले दासबोधातील समास, त्यांच्या सारांशासह दिले आहेत. प्रत्येक स्वाध्यायाच्या प्रश्नपत्रिकाही सदर पाठ्यपुस्तकात छापल्या आहेत. या पाठ्यपुस्तकाच्या १९९६ पर्यंत अकरा आवृत्ती निघाल्या आहेत. उपक्रमाचा विस्तार होत असताना हे ध्यानात आले की पाठ्यक्रमातील ओव्यांचा भावार्थसुद्धा अभ्यासार्थींना आवश्यक वाटू लागला आहे. 'दासबोध प्रवेश' स्तराच्या 'भावार्थ दासबोध प्रवेश' या पुस्तकाप्रमाणेच परिचय स्तरासाठी आता 'भावार्थ दासबोध परिचय' हे पुस्तक प्रसिद्ध करीत आहोत.

अभ्यासार्थींना आणि दासबोध अभ्यास मंडळाच्या चालकांना या पुस्तकाचा विशेष उपयोग होईल अशी आशा आहे. हे पुस्तक तयार करताना स. भ. कै. पु. पां. गोखले यांच्या 'स्वाध्याय साधना' या पुस्तकाचा संदर्भासाठी खूपच उपयोग झाला. अन्य सार्थ दासबोध ग्रंथांचाही उपयोग झाला त्यांचे ऋण व्यक्त करीत आहे. मुद्रिते तपासण्याचे किचकट काम डॉ. विक्रम केळकर यांनी वेळात वेळ काढून केले याबद्दल धन्यवाद. या पुस्तकाचे मुद्रक श्री. माधवराव दात्ये हे केवळ मुद्रक नाहीत. त्यांनी पुस्तक आस्थेने वाचून अनवधानाने राहिलेले दोष दाखवून दिले. त्यांना विशेष धन्यवाद. सर्व मुद्रिते पुन्हा तपासण्याचे काम सौ. गीता आणि स्नुषा सौ. नीला केळकर यांनी केले, हे उल्लेखनीय वाटते. पुस्तक छपाईचे काम अत्यंत घाईने झाल्यामुळे अजूनही दोष राहिले असतील. ते पुढील आवृत्तीत दुरूस्त केले जातील. अभ्यासार्थींना हे पुस्तक उपयुक्त ठरो ही समर्थचरणी प्रार्थना.

दि. १०-९-९६
"रघुनंदन" पटवर्धन बाग,
एरंडवणे, पुणे-४११ ००४

द्वा. वा. केळकर
संयोजक
पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास

अनुक्रमणिका

	पृष्ठांक		पृष्ठांक
स्वाध्याय १	३-४	स्वाध्याय ७	३४-४१
स्वाध्याय २	५-१४	स्वाध्याय ८	४१-४५
स्वाध्याय ३	१४-१९	स्वाध्याय ९	४६-४८
स्वाध्याय ४	१९-२६	स्वाध्याय १०	४८-५२
स्वाध्याय ५	२७-३१	स्वाध्याय ११	५२-५५
स्वाध्याय ६	३१-३४	स्वाध्याय १२	५५-५७

मुद्रक
मा. वि. दात्ये
गणेश प्रिंटर्स
६९३ बुधवार पेठ, पुणे २
दूरध्वनी : २४४५११४४ / २४४५११०९

मूल्य
रु. १२/- (ट. ख. सह १३ रु.)

आवृत्ती १ ली : १०-९-९६
पुनर्मुद्रण : ३०-१२-२०००
पुनर्मुद्रण : २६-११-२००४

प्रकाशक व संयोजक
द्वा. वा. केळकर
"रघुनंदन" पटवर्धन बाग,
एरंडवणे, पुणे-४११ ००४
दूरध्वनी : २५४४६९५०

स्वाध्याय १ ला

द. १८.४ (देहदुर्लभनिरुपण)

प्रास्ताविक : जीवात्मा हा अनंत काळाचा प्रवासी आहे. त्याच्या सूक्ष्म संकल्पांना देहरुप फळ येते. भवसागरातून पार होण्यासाठी मानव देहरुपी नौकाच उपयुक्त आहे. पशुपक्षीरुपी अनंत देह आहेत पण विवेकरुपी देणगी केवळ मानवालाच ईश्वराने दिली आहे. ही ईश्वराची सर्वश्रेष्ठ भेट लाभली असल्याने मानवाने देह परमार्थी लावून याचे सार्थक करावे; हे मोठ्या प्रभावीपणाने श्रीसमर्थ येथे सांगत आहेत. या समासात 'देह्याकरिता' हा शब्द वारंवार आला आहे. त्याचा अर्थ 'देहामुळेच' असा घ्यावा. (१) देहामुळेच गणेशपूजन, शारदावंदन करता येते. गुरु, सज्जन, श्रोते हे देहामुळेच असतात (आत्म्याचे अस्तित्त्व देहामुळेच जाणवते). (२) देह आहे म्हणूनच काव्यलेखन, अध्ययन, अनेक विद्यांचा अभ्यास होऊ शकतो. (३) ग्रंथ लेखन, लिपी समजून वाचन, विज्ञानाचे संशोधन देहामुळेच साध्य होते. (४) देहामुळेच महाज्ञानी, सिद्ध, साधु, ऋषीमुनी होतात. तीर्थाटन देहामुळेच घडते. (५) देहामुळे श्रवण घडते, मनन घडते, परमात्म्याची प्राप्ती देहामध्ये देहामुळेच घडते. (६) कर्म, उपासना, ज्ञानमार्ग हे या जगात देहामुळेच प्राप्त होतात. (७) नाना सायास करणारे योगी, विरक्त, तापसी देहामुळेच होतात. आत्मा देहामुळेच प्रकट होऊ शकतो. (८) इहलोक किंवा परलोक यांचे सार्थक देहामुळेच घडते. देहच नसेल तर कशास काही अर्थ रहात नाही. (९) पुरश्चरणे, अनुष्ठाने, अग्नि, गोरांजने, स्वतःला उलटे टांगून धूर पिऊन तप करणे, चार बाजूला विस्तव आणि वर सूर्याचे ऊन अशा अवस्थेत तप करणे हे सर्व देहामुळेच शक्य आहे. (१०) पुण्य अगर पाप करणे, स्वेच्छाचारी किंवा पवित्र असणे देहामुळेच होते. (११) अवतारी किंवा वेषधारी देहामुळेच शक्य. प्रचलिताविरुद्ध बंड करणे पाखंडी होणे हे देहामुळेच. (१२) विषयांचा उपभोग किंवा त्यांचा त्याग; अनेक रोग होणे किंवा ते नाहिसे होणे देह असल्यामुळेच घडते. (१३) नवविधाभक्ती, चतुर्विधा मुक्ती (सलोकता, समीपता, स्वरुपता, सायुज्यता) आणि नाना युक्त्या देहामुळेच होतात. (१४) दानधर्म, नाना रहस्ये ज्ञात होणे, लोक ज्यांना पूर्वकर्मे म्हणतात, ती देहामुळेच. (१५) नाना प्रकारचे स्वार्थ, किंवा अर्थ देहामुळेच. मनुष्याचे जीवन धन्य होणे किंवा ते व्यर्थ जाणे हे देहामुळेच घडते. (उदा. युधिष्ठिराचे जीवन धन्य तर दुर्योधनाचे व्यर्थ). (१६) विविध कला जाणणे, श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ होणे, भक्तीमार्गाबद्दल प्रेम असणे देहामुळेच शक्य. (१७) अनेक प्रकारचे सन्मार्ग किंवा साधने यांनी मुक्ती मिळविणे आणि आत्मनिवेदनाच्या भक्तीने मोक्ष मिळणे देहामुळेच. (१८) सर्वांमध्ये (मानव) देह उत्तम आहे कारण त्यामध्ये आत्माराम आहे हे विवेकी माणसालाच कळते. (१९) नाना प्रकारची कीर्ती किंवा अपकीर्ती देहामुळेच प्राप्त होते. अवतारमालिका होतात आणि विलीन होतात त्या सर्व देहामुळेच. (२०) नाना भ्रम किंवा संभ्रम देहामुळेच. देहामुळेच उत्तम श्रेणी भोगणे शक्य. (२१) देह असल्यामुळेच हे सगळे होते. तोच नसता तर काहीच नाही. आत्मा गुप्तपणे म्हणजे जणू नसल्याप्रमाणेच ठिकठिकाणी असतो. (२२) मानवी देह हे जीवाला भवसागरातून पैलतीराला नेऊ

शकणारे तारु म्हणजे जहाज आहे. ते अनेक गुणांची खाण आहे. अनेक रत्नांची महती त्यामुळेच कळते. (२३) गायनकला, संगीत, शरीरान्तर्गत रचनेचे ज्ञान शरीरामुळेच शक्य. (२४) ब्रह्मांडरुपी जो वृक्ष, त्याला प्राप्त झालेले फळ म्हणजेच मानवी देह. तो अत्यंत दुर्लभ आहे. (पाप-पुण्याची समता झाली तरच ही देहप्राप्ती) असे असल्याने त्याची महती नीट ध्यानात घेतली पाहिजे. (२५) देहामुळेच लहान/मोठे व्यवहार होतात. प्राण्यांमध्येही काही लहान किंवा मोठे असतात. आपल्या योग्यतेनुसार व्यवहार घडतात. (२६) जो जो माणूस देह धारण करून येतो तो काहीतरी (उलाढाल) करून जातोच. (पण) त्यात हरिभक्ती करून कित्येक जण पावन होतात. (२७) अष्टधा प्रकृतीचे (पाच भूते व त्रिगुण) मूळ (अहम-मूळमाया) संकल्परुप आहे. तोच मूळ संकल्प भिन्न प्रकारचे देहामध्ये दिसून येतो. (२८) प्रत्येक देहामध्ये मीपणाचा हरिसंकल्प मूलतःच आढळतो. (२९) वेलाच्या मूळामध्ये बीज असते. उदकरुप वेलावर फळे येतात. त्या फळांमध्येही मूळबीज (बीजाचे गुण) असतात. (३०) मुळामुळे फळ येते, फळामुळे (बीजरुप) मूळ होते. अशा प्रकारे सर्व सृष्टीचा व्यापार चालला आहे. (३१) असो. काहीही करावयाचे झाले तरी देह (हे साधन) हवाच. हा देह सार्थकी लावणे हे हिताचे आहे. (३२) आत्मा धारण करण्यासाठी देह झाला व देहामुळेच अंतरात्मा टिकून राहिला. दोघांच्या संयोगामुळे सृष्टी चालली आहे. (३३) आपण चोरून, गुप्तरुपाने काहीही केले तरी ते अंतरात्म्यास कळतेच. (कारण देहातच त्याचे वास्तव्य असते.) साहजिकच देहाचे सारे कर्तृत्त्व अंतरात्म्याचेच असते. (३४) आत्मा देहातच असल्याने देहाचे पूजन केले तर आत्मा संतुष्ट होतो. देहास दुःख दिले तर आत्मा क्षोभतो असा अनुभव प्रत्यक्ष येतो. (३५) देहच नसेल तर पूजा करता येणार नाही. देहाच्या अभावी आत्म्याला पूजा पावणारही नाही. जनामध्ये जनार्दन भरून राहिला आहे म्हणून लोकांना संतुष्ट करावे. (३६) ज्या देहामध्ये उदंड विचार प्रगट होतो तो पुण्यवान असतो. तोच आत्मज्ञानाचा प्रसार करू शकतो. असेच शरीर पूजनीय असते. (३७) आपण सरसकट सर्वांचेच भजन/पूजन करू लागलो तर मूर्खपणा पदरी येतो. गाढवाची पूजा केली तर त्याला काय कळणार? (३८) जे पूजेचे खरोखर अधिकारी असतात त्यांचेच पूजन करावे. इतरांना मान देऊन तोषवावे. कोणाचेही अंतःकरण दुखवू नये हे श्रेयस्कर. (असा हा व्यावहारिक विचार आहे.) (३९) सर्व लोकांच्या अंतरातील देव जर आपण क्षुब्ध केला तर मग आपणास राहावयाला जागाच मिळणार नाही. माणसांवाचून माणसाला आश्रय मिळत नाही. (४०) परमेश्वराच्या गुणांना अंतच नाही ते शब्दात वर्णन करून कसे सांगता येणार? (मानवी वाचा तेथे तोकडी पडते) परंतु अध्यात्म ग्रंथांचे श्रवण केल्यास ईश्वरीगुण थोडेफार समजतात.

("जनी जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावें ॥" या ओवीमध्ये दिलेल्या संदेशामुळे आपणामध्ये वर्तनबदल घडला पाहिजे.)

(**टीप** :- आत्मा हा शब्द काही ठिकाणी दासबोधात अंतरात्मा या अर्थाने वापरला आहे. त्यामुळे संदर्भावरून अर्थ लावावा. मूळचा संगरहित अंतरात्मा देहात राहावयास आल्यामुळे नंतर संगसहित बनतो. त्यास सुखदुःखे भोगावी लागतात. पहा सार्थ दासबोध (प्रा. बेलसरे) द. १७-१ सारांश)

स्वाध्याय २ रा

द. ३ मधील २, ३, ४ व ५ समास (स्वगुण परीक्षा)

प्रास्ताविक : या चार समासांमध्ये श्रीसमर्थ, एका करंट्याचा जीवनवृत्तान्त हेतुपुरःसर सांगत आहेत. ज्याच्याकडे मुळात साधनसंपत्ती आहे पण ती योग्य प्रकारे उपयोगात आणण्याचा विचार नाही तो करंटा. मानवी जीवनात दुःखे असतात पण काही दुःखे स्वतःच्या करणीनेच तो ओढवून घेतो. ती विवेकाने वागून टाळता येऊ शकतात. प्रारब्धामुळे प्राप्त होणारी दुःखे भोगावीच लागतात. निसर्गनिर्मित संकटे, समाजनिर्मित संकटे ही थोडीफार टाळता येऊ शकतात. मनुष्य जन्मभर सुखासाठी धडपडत असतो पण अंतकाळपर्यंत दुःखे त्याच्या पाठीशी लागतातच. दुःखमय संसार सुखरुप करण्यासाठी ईश्वरभक्ती हे साधन आहे. तसेच विवेकाने संसार केल्यास दुःखे सुसह्य होऊ शकतात हाही बोध या स्वाध्यायातून मिळू शकतो.

द. ३-२ स्वगुणपरीक्षा : (१) संसार हा (अशाश्वत असल्याने) दुःखाचा उगम आहे. त्यामध्ये दुःखाचे चटके बसतात. गर्भवासामध्ये असताना कशी तगमग होते हे यापूर्वी सांगितले. (२) गर्भवासातील दुःख मूल पुढे विसरते व दिवसानुदिवस ते वाढू लागते. (३) बालपणी त्वचा कोवळी असते. थोड्याशा दुःखानेही बालक तळमळू लागते. पण बोलता न आल्यामुळे सुख-दुःख त्याला सांगता येत नाही. (४) भूक लागली किंवा देहाला काही पीडा झाली तर ते मोठ्याने रडू लागते, परंतु त्याला अंतरी काय दुःख होत आहे ते (इतराना) कळत नाही. (५) माता त्याला प्रेमाने कुरवाळते पण बालकाच्या मनातील पीडा तिला कळू शकत नाही. (६) माता बालकाला कडेवर घेऊन त्याला समजावीत असते. पण त्याची व्यथा नेमकेपणे कळत नाही. ते बापुडे पुन्हा पुन्हा स्फुंदन करते. (७) नाना प्रकारच्या व्याधींमुळे बालकाचा दुःखाने थरकाप होतो. ते (काहीवेळा) पडते किंवा भाजून घेते. (८) स्वतःच्या शरीराचे रक्षण त्याला करता येत नाही. अनेक अपघात घडतात. खोड्या करण्यामध्ये एखादा अवयव व्यंग होतो. (९) किंवा हे अपायही पुण्याईमुळे झाले नाहीत तर मग ते आईला हळूहळू ओळखू लागते. (१०) क्षणभर माता दिसली नाही तर ते दुःखाने रडू लागते. या वयात त्याला माता हेच सर्वस्व असते. (११) मोठ्या आशेने बालक आईची वाट बघते. तिचा पळमात्रही वियोग सहन होत नाही. तिची सारखीच आठवण बालकाला होते. (१२) प्रत्यक्ष ब्रह्मादिक देव आले किंवा लक्ष्मीने समजाविण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याची समजूत होत नाही. (१३) आई जरी कुरुप, कुलक्षणी आणि त्याहीपेक्षा करंटी असली तरी तिच्यासारखे अवघ्या भूमंडळात कोणी नाही (असे त्याला वाटते). (१४) याप्रमाणे ते मातेविना केविलवाणे दीन दिसते. तिने रागाने त्याला झिडकारले तरी मोठ्याने रडत तिलाच मिठी घालते. (१५) आईजवळच त्याला सुख वाटते, तिला दूर केले तर तळमळू लागते. बालपणी अशी मातेवर त्याची प्रीती असते. (१६) तितक्यात आई मरण पावली तर ते बालक पोरके होते. "आई, आई" म्हणून दुःखाने त्याचे शरीर रोडावू लागते. (१७) आई दिसली नाही तर बापुडवाणे लोकांकडे पाहते. आई येईल अशी आशा त्याला वाटते. (१८) कोणातरी स्त्रीच्या मुखाकडे ते पाहते.

पण ती आपली आई नव्हे असे समजताच बिचारे हिरमुसले होते. (१९) मातेच्या वियोगाने कष्टी होऊन मनात बालक दुःखी होते आणि त्याचे शरीर खंगू लागते. (२०) किंवा जर आई वाचली, बालकाची व तिची भेट झाली, पुढे बालपण दिवसेंदिवस कमी होत जाते. (२१) बाळपण निघून जाताच ते शहाणे होते. मग आईची वाट पहाणे ही अत्यंतिक ओढ कमी होते. (२२) नंतर खेळाची आवड लागते. पोरांचा घोळका जमवून डाव सुरू होतो. आल्या गेल्या डावांचा आनंद किंवा दुःख वाटू लागते. (आईबद्दलचा लळा ही पहिली अवस्था जाऊन आता खेळाबद्दल आवड ही पुढची अवस्था सुरू होते.) (२३) आई-बाप पोटच्या तळमळीने शिकवू लागतात. त्याला त्याचे दुःखच वाटते. खेळगड्यांच्या संगतीची लागलेली चट काही सुटत नाही. (२४) त्यांच्यामध्ये खेळताना आईवडिलांची आठवणही त्याला होत नाही, तितक्यात त्याला तेथेही दुःख प्राप्त होते. (२५) खेळताना दात पडतात, डोळा फुटतो (किंवा) पाय मोडून लंगडा होतो. शरीरात भरलेली मस्ती जाऊन वाईट अवस्था येते. (२६) देवी येतात, गोवर उठतो, डोके दुखते, ताप येतो किंवा वायगोळा उठून पोट दुखू लागते. (२७) भूतबाधा किंवा पाण्यातील मेसको मायराणीने झपाटले जाणे, मुंजा, झोटिंग किंवा म्हसोबाची करणी बाधते. (याप्रमाणे समर्थकालीन समजुती होत्या त्याचे हे वर्णन आहे.) (२८) वेताळ, खंकाळ (भुतांची दैवते) लागला, की ब्राह्मण समंध बाधा झाली की मंतरलेल्या वस्तू ओलांडल्यामुळे व्यथा उत्पन्न झाली असे लोक तर्क करतात. पण काही कळेनासे होते. (२९) कोणी म्हणतो ही वीरदेवाची करणी तर कोणी म्हणतो खंडोबाचा कोप तर कोणी म्हणतो हे सर्व खोटे असून ब्राह्मणसमंधाचीच ही बाधा आहे. (३०) कोणी म्हणतो मंत्राने याच्या अंगात देवता सोडली आहे तर कोणी म्हणतो सटवाईचा नवस चुकल्याची ही निशाणी आहे. (३१) एकजण म्हणतात याच्या अंगात नाना रोग झाले हा कर्मभोग आहे. मग चांगले वैद्य आणि पंचाक्षरी बोलावितात. (३२) एक म्हणतात हा जगणार नाही तर दुसरे म्हणतात हा मरणार नाही. पूर्वपातकामुळे हा या यातना भोगतो आहे. (३३) पूर्वीचे गर्भवासाचे दुःख विसरला तोच त्रिविध तापाने पोळला. अशा प्रकारे संसारदुःखाने प्राणी बेजार होतो. (३४) इतक्या यातनेतून वाचला आणि मातापित्याने व पंतोजींनी मारपीट करून शिकवून शहाणा केला. पूर्वीचा नावलौकिक जगात राखील असा हुशार झाला. (३५) पुढे पुत्रप्रेमामुळे (हा संभ्रम) त्याच्या विवाहाचा बेत केला. आपल्या श्रीमंतीचे प्रदर्शन करून मुलगी पाहिली. (३६) वऱ्हाडी मंडळींची श्रीमंती पाहून याचे मन रंगून गेले, परम समाधान वाटले. सासुरवाडीकडे चित्त लागले. (३७) आईवडिलांनी कशाही आर्थिक स्थितीत असावे पण आपण मात्र सजून तेथे जावे. त्यासाठी पैसा नसेल तर कर्जही काढावे. (३८) अशा प्रकारे याचा सगळा ओढा तिकडे लागला. आईवडिल (थंडीने) कुडकुडत राहिले तरी आता चालतात. त्यांचे तेवढेच कार्य! (३९) पत्नी घरी आली की तिची अतिशय ओढ लागते. माझ्यासारखा मीच अशी धन्यता वाटते. (४०) पत्नीविना घरातील अन्य माणसे आईवडिल, बंधुभगिनी यःकश्चित वाटतात. अविद्या-मोह यामुळे मनुष्य अशा प्रकारे भुलविला जातो. (४१) प्रत्यक्ष स्त्रीसुख मिळण्यापूर्वीची ही अवस्था! योग्य वेळी ते मिळताच लाजलज्जाच सोडतो. कामजन्य सुखामुळे परस्परांच्या प्रेमात प्राणी गुंतून जातो. (४२) पत्नी क्षणभर जरी दृष्टीआड गेली तरी त्याचा जीव उतावळा होतो. याचे चित्त सर्वस्व प्रेयसीच होते. (४३) तिचे कोवळे, मंजुळ शब्द,

सौंदर्य, मर्यादेचे संकोचाने वागणे आणि नेत्रकटाक्ष यामुळे कामवासना (पशुतुल्य होऊन) मन भारून टाकते. (४४) प्रीतिपात्राबद्दलच्या कळवळ्याने स्वतःला सावरू शकत नाही. प्रेमविव्हल शरीर आवरले जात नाही. आपल्या व्यवसायात मन रमत नाही. (४५) बाहेर उद्योगधंदा करताना मन घरी धाव घेते. कामिनीचे स्मरण सतत अंतरात होते. (४६) 'तुम्ही माझ्या जिवापेक्षाही प्रिय आहात' अशा लाघवी शब्दांनी तिने त्याचे अंतःकरण हिरावून घेतलेले असते. (४७) (मैंद किंवा) ठगलोग प्रथम नात्याची जवळीक दाखवून मग पाशात अडकवून जीव घेतात. अशाच प्रकारे प्रेमपाशातही आयुष्याच्या अखेरीला माणसाची अवस्था होते. (४८) बायकोवर इतके प्रेम बसते की जर घरातील कोणी तिच्यावर रागावले तर याच्या मनाला खंत लागते. पण प्रथम वरकरणी ती दाखवीत नाही. (४९) बायकोचा नंतर कैवार घेऊन आईवडिलांना दुरुत्तरे करून घरातून वेगळा निघतो. (५०) पूर्वीचे सर्व जिवलग बायकोप्रीत्यर्थ सोडून देतो. तिच्यासाठी निर्लज्ज बनतो; तिच्यासाठी आप्तेष्टांशी वाकडा होतो. (५१) स्त्रीसाठी आपला देहच जणू विकतो व तिचा सेवक होतो. तिच्यासाठी विवेक नष्ट होतो. (५२) बायकोवर (लोलंगता) आसक्ती असल्याने अतिलीनता धरतो. तिच्यासाठी पराधीनता स्वेच्छेने स्वीकारतो. (५३) तिच्यासाठी लोभी होऊन, दानधर्म, तीर्थयात्रा इ. स्वधर्म यांना तो अंतरतो. (५४) स्त्रीविषयक लंपटपणामुळे कोणत्याही शुभ/अशुभ गोष्टींचा विचार केला नाही. तिच्या चरणी तन, मन आणि धन अनन्यभावाने अर्पण केले. (५५) तिच्यासाठी परमार्थाचा विचार सोडून दिला. त्यामुळे स्वहिताला मुकला. कामवासनेमुळे ईश्वराला तोंड दाखविण्यास लाज वाटू लागली. (५६) स्त्रीमुळे विरक्ती नष्ट झाली, भक्ती सोडून दिली. तिच्यापुढे सायुज्यमुक्ती सुद्धा तुच्छ वाटू लागली. (५७) एका बायकोपायी सगळे ब्रह्मांड त्याला ठेंगणे वाटू लागले. पूर्वीचे जिवलग (पिसुणे) शत्रूप्रमाणे वाटू लागले. (५८) अशा प्रकारे जिच्याबद्दल अंतरात प्रेम होते, जिच्यासाठी सर्वस्वाची सांडी केली ती भार्या एकाएकी मरण पावली. (५९) त्यामुळे मनात शोक वाढून म्हणाला 'माझा घात झाला आता कसला माझा संसार!' (६०) "जिच्यासाठी जिवलगांची संगत सोडली (ती गेली) आता माझे घरच बसले! आता या (मायारुप) संसाराचा त्याग करतो" असे दुःखाने म्हणतो. (६१) स्त्रीच्या प्रेताला आडवे मांडीवर घेऊन लोकलज्जा सोडून छाती व पोट बडवून घेतो. (६२) 'माझे घर बुडाले आता हा संसार करणार नाही' असे दुःखाने मोठ्याने आक्रंदन करतो. (६३) वात झालेल्या भ्रमिष्टाप्रमाणे तो वागू लागला. सगळ्या गोष्टींचा उबग येऊन दुःखी झाला. जणू जोगी किंवा महात्मा झाला. (६४) (पण हे स्मशानवैराग्यच ठरले त्यामुळे) तो कोठे निघून तर गेला नाहीच पण त्याने पुन्हा लग्नही केले आणि या दुसऱ्या संबंधात त्याचे मन मग्नही झाले. (६५) (याप्रकारे) द्वितीय विवाहसंबंधाबरोबर पुन्हा आनंदाला सुरवात झाली. आता श्रोत्यांनी (पुढे काय होते हे श्रवण करण्यास) पुढचा समास ऐकावा.

(या समासामध्ये मानसशास्त्रीय दृष्टीनेही बालकाची वाढ पायरीपायरीने कशी होते याचा तपशीलही पाहून घ्यावा. तान्हेपणातील, बालपणातील, तारुण्यातील ममत्व यात कसा बदल होत जातो तेही समजते. विज्ञानयुग आले म्हणून त्यात काही बदल झाला नाही. प्रापंचिक समस्यासुद्धा पूर्वीसारख्याच आहेत. स्वार्थ साधण्याचे मार्ग आणि उपभोगाची साधने मात्र बदलत आहेत, इतकेच!)

द. ३ स. ३ : (१) दुसरे लग्न झाले, पूर्वीचे दुःख विसरले. संसारामध्ये सुख मानून राहू

लागला. (२) आता घरखर्चाकडेही ध्यान देऊ लागला. अत्यंत कंजूसपणे वागताना पोटभर अन्नही खाणे सोडले. पै-पैसा जमा करण्यासाठी एकाएकी जिवावरही उदार झाला. (३) कोणत्याही कारणाने खर्च करीतच नाही. फक्त धनसंचय करण्याची दृष्टी असल्याने चांगली वासना मनात उत्पन्न कशी होईल? (४) स्वतः दानधर्म तर करीत नाहीच पण करणाऱ्याला अडवतो. साधुसज्जन यांची सर्वकाळ निंदा करतो (कारण ते कंजूसपणावर टीका करतात). (५) तीर्थ, व्रत, आलेला अतिथी यांना ओळखत नाही. मुंगीच्या मुखातले शीतसुद्धा वेचून घेण्याइतका (म्हणजे पराकोटीचा) नष्ट होतो इतकी संचयबुद्धी वाढते. (६) स्वतःहून पुण्यकर्म करवत नाही आणि इतरांनी केलेले पाहवत नाही. आपल्या मनाला आवडत नाही म्हणून त्यांची चेष्टा करतो. (७) श्रद्धाळूंचा उच्छेद मांडतो. अंगबळावर सर्वांना दुःख देतो. निष्ठूरपणे बोलून सर्वांच्या अंतःकरणाचा भेद करतो. (८) नीतीमार्ग मागे टाकून अनीतिने वागू लागतो. सदा गर्वाने फुगलेला असतो. (९) पितरांना फसवितो. त्यांचे श्राद्धपण करीत नाही. कुलदैवतालाही पुढील प्रकारे फसवितो. (१०) स्वतःच्या बहिणीलाच सुवासिनी म्हणून बसवितो आणि तिला (सासरी) नेण्यासाठी आलेल्या तिच्या नवऱ्यासच ब्राह्मण समजून मेहूण म्हणून (भोजन घालतो) कुलदैवत बोळवितो. (अशा प्रकारे कुलधर्म करण्यातही कंजूसपणा करतो.) (११) हरिकथा आवडत नाही तर देवाची गरजच त्याला नसते आणि उद्‌गारतो की, उगाच स्नानसंध्या तरी कशाला हवी? (१२) दुसऱ्यांचा विश्वासघात करून ठकवून धनाची अभिलाषा धरून संचय करतो. तारुण्याच्या मदाने उन्मत्त होतो. (१३) तारुण्य अंगी बाणल्याने करू नये ते पाप (वासनातृप्तीसाठी) करतो कारण संयमाचा धीर धरवत नाही. (१४) बायको केली होती पण ती वयात आलेली नसल्याने पोटी धीर धरत नाही. शेवटी कामवासनेने कोणास ओळखेनासा झाला. (१५) मायबहिणीसारख्यांचा विचारही मनात न आणता परदारागमन करून पाप करतो. त्यामुळे राजशासनाची शिक्षा भोगतो पण वृत्ती पालटत नाही. (१६) परस्त्री पाहताच मनात अभिलाषा उत्पन्न होते आणि तिची प्राप्ती होत नसल्यामुळे पुन्हा कष्टी होतो. (१७) अशा प्रकारे उदंड पाप केले. बरेवाईट कशाचाही विचार केला नाही. त्यामुळे शरीरामध्ये एकाएकी व्याधी भरली. (१८) प्राणी सर्वांगाने व्याधीग्रस्त झाला. त्याला क्षयाचा विकार झाला. स्वतः केलेल्या पापाची फळे तत्काळ प्राप्त झाली. (१९) (उपदंशासारखी व्याधी होऊन) सर्वांगी सूज आली, नाक बसले (झडले) आणि पूर्वीचे रुप जाऊन कुरुप झाला. (२०) देह क्षीण झाला. नाना व्याधी उत्पन्न झाल्या. तारुण्यातील शक्ती जाऊन प्राणी खंगून गेला. (२१) सर्वांगामध्ये कळा येऊ लागल्या, देहाला अवकळा आली. अशक्तपणामुळे प्राणी चळचळा कापू लागला. (२२) हात पाय झडू लागले. साऱ्या अंगात किडे पडले. त्याकडे पाहून लोक थुंकू लागले. (२३) अन्नपचन होईनासे झाल्यामुळे जुलाब होऊन भोवती विष्ठेचे सारवण झाले. त्यामुळे अतिशय घाण (वर्ढाणी) येऊ लागली. तो अगदीच खंगला, पण जीव मात्र जाईना ही अवस्था आली. (२४) "आता मला देवा मरण दे मला खूप यातना झाल्या माझ्या संचिताचा ठेवा अजून संपला नाही का" असे म्हणू लागला. (२५) जो जो स्वतःच्या अंगाकडे पाहातो तो तो दुःखाने घळघळा रडू लागतो. आपल्या देहाकडे क्षीणपणे पहात बापुडा तळमळत राहतो. (२६) अशा प्रकारे बरेच कष्ट झाले. घरसंसाराची वाताहात झाली. (तशातच) चोरट्यांनी दरवडा घालून धन नेले. (२७) ना प्रपंच ना परमार्थ अशी

अवस्था झाली. (२८) पुढे पाप (भोगून बहुधा) संपले आणि व्यथा नाहिशी झाली. वैद्याचा उपचार झाला. औषधांचा गुण आला. (२९) मरतामरता वाचून याचा जणू पुनर्जन्म झाला असे लोक म्हणू लागले. आता हा माणसात आला. (३०) माहेरी गेलेली स्त्री परत आणून गृहस्थी सुरू झाली. पूर्वीची स्वार्थबुद्धी पहिल्याप्रमाणेच धरली. (३१) काही धन मिळविले. पुन्हा सर्व साठा केला. पण संतान नाही, म्हणून घर बुडाले (असे वाटू लागले). (३२) पुत्रप्राप्ती नसल्याने प्राणी दुःखी झाला. लोक वांझोटा म्हणू लागले. निदान कन्याप्राप्ती झाली तरी वांझपणा जाईल. (३३) यासाठी अनेक सायास केले. पुष्कळ देवांना नवस केले. तीर्थे, व्रते, उपवास, धरणे, पारणे यांचा सपाटा लावला. (३४) विषय उपभोगाचे सुख दूरच राहिले; वांझपणाने दुःखी केले. अशा वेळी दैवताची कृपा होऊन एकदाचे मूल झाले. (३५) त्या लेकरावर अत्यंत माया केली. उभयता क्षणभरही विसंबत नाहीत. त्याला काही आजार झाल्यास मोठ्याने आक्रोश करीत. (३६) अशी ती दोघे दुःखी होऊन नाना दैवतांची पूजा करीत, पण ते मूलही पूर्वपातकामुळे मरून गेले. (३७) त्यामुळे दुःख खूपच झाले. (आरंधे) शोकाचा कोलाहल घरात झाला. देवा आम्हाला वांझ करून जिवंत तरी कशाला ठेवले असे म्हणू लागले. (३८) आम्हाला द्रव्य कशाला हवे? ते गेले तरी चालेल पण अपत्य हवे. मुलासाठी द्रव्य गेले तरी चालेल असे म्हणू लागले. (३९) वांझपण नुकतेच गेले होते. इतक्यात मरतवांझ असे लोक म्हणू लागले. यास्तव उभयता आक्रोश करू लागली. वंशवेल वाढावी म्हणून पूर्वीच्या काळी काय केले जात होते ते पुढील ओव्यांवरून समजते. (४०) आमची वंशवेल का खुंटली? देवा आमची (वतनाची) वृत्ती बुडाली. कुलदेवता का कोपली? आमचा कुलदीप मालवला. (४१) पुन्हा लेकराचे मुख पहावयास मिळावे म्हणून आनंदाने निखाऱ्यावरून चालेन, कुलस्वामिनीपाशी स्वतःला गळ टोचून घेईन. (४२) माझ्या मुलास तुझा वाहिलेला सेवेकरी करीन त्याचे नाव 'केरपुंजा' ठेवीन. त्याच्या नाकात तुझ्या नावाची वेसण घालीन. पण माझा पुत्रप्राप्तीचा नवस पुरव. (४३) खूप देवतांना नवस केले. अनेक बैरागी शोधले. (त्यांची मनधरणी केली) सबंध विंचू गटागटा गिळले. (४४) पिशाच्यांना प्रसन्न करण्याचे सायास केले. अंगात दैवते आणविण्याचा प्रयोग केला. नारळ, आंबे, केळी, यांची दाने ब्राह्मणांना दिली. (४५) नाना प्रकारे जादूटोणा, (कौटाळे) चेटकाचे प्रयोग केले. व्रत अभिषेकादि (ढाळे) पुत्रप्राप्तीसाठी केली. पण दैवच फिरल्यामुळे पुत्र झाला नाही. (४६) अस्पर्श असताना झाडाखाली न्हायला जाणे किंवा अमावस्येला नग्नावस्थेत झाडाखाली अंघोळ करणे. त्यामुळे फळती झाडे करपणे हे प्रकारही केले. अशा प्रकारे अनेक पापे केली. (४७) सर्व वैभवाबद्दल उदासीन होऊन त्यांची वृत्ती वाऱ्याच्या वावटळीत सापडल्याप्रमाणे झाली. तेव्हा एकदा खंडेराव आणि कुलस्वामिनी देवता पावली. (४८) त्या उभयतांचे मनोरथ पूर्ण झाले. दोघे आनंदित झाले. यापुढील वृत्तान्त ऐकण्यासाठी श्रोत्यांनी सावध व्हावे.

सारांश : (अविचारी माणसाच्या विषयासक्तीचे व त्याच्या उन्मत्तपणाचे वर्णन वरील समासात आहेच. त्याचे फळ कसे मिळते आणि त्यानंतरही तो कसा वागतो याचे चित्र श्री समर्थांनी रंगविले आहे. विचारी जीवनाच्या सूक्ष्म छटा यात आढळतात. अशा जीवनाचा तिटकारा श्रोत्यांना यावा हा यामागील उद्देश आहे.)

द. ३ स. ४ : (१) कथेतील करंट्याला उदंड मुले झाली तेव्हा त्याची संपत्ती त्यामुळे हळूहळू

निघून गेली. मुलांना अन्नसुद्धा मिळेना. तेव्हा ती भीक मागू लागली. (२) घरामध्ये धाकटी लेकरे खेळताहेत, एक आईच्या कडेवर आहे तर एक बाळ तिच्या पोटात आहे. याप्रमाणे घरभर मुलांची दाटी होऊन गेली. (३) दिवसेंदिवस त्यांच्या पोषणाचा खर्च वाढला आणि प्राप्ती मात्र व्हावयाची तीही होईना. कन्या लग्नासाठी उपवर झाल्या पण त्यांच्या उजवणीसाठी द्रव्य नाही. (४) आईवडिल सधन होते. त्यांची संपत्ती पुष्कळ होती. त्यामुळे घराला समाजात सन्मान व प्रतिष्ठा होती. (५) लोकांमध्ये पूर्वीचाच भ्रम कायम होता. पण आतून मात्र घराला निर्धनता येत होती. पहिल्यासारखी नांदणूक राहिली नव्हती. (६) याप्रमाणे घरप्रपंच वाढला. खाती तोंडे जास्त झाली. त्यामुळे प्राण्याला संसारिक उद्वेग व काळजी प्राप्त झाली. (७) कन्या उपवर झाल्या, मुलांना नोवऱ्या सांगून आल्या. आता त्यांची लग्ने कार्ये केलीच पाहिजेत की अशी चिंता लागली. (८) जर मुले अशीच अविवाहित राहिली तर लोकांना तोंड दाखवावयास लाज वाटेल. "ह्या जन्मदरिद्री माणसाने एवढा पोरवडा कशाला केला" असे ते म्हणतील. (९) याप्रमाणे लाजिरवाणे होईल, वडिलांच्या कीर्तीला बट्टा लागेल. आता लग्नापुरते तर कोणी कर्ज देईल का? हा विचार मनात आला. (१०) पण मागे ज्यांचे कर्ज घेतले त्याचीही परतफेड केलेली नसल्यामुळे (पुन्हा नव्याने कर्ज कोण देणार या विचारामुळे) मनात उद्वेगाने जणू आभाळच कोसळले. (११) आपण अन्न खातो आणि अन्न आपणास खाते. (याचा प्रत्यय येऊन) मनात सर्वकाळ चिंता लागून राहिली. (१२) घरातील वस्तू (सावकाराकडे) गहाण पडल्या, पत राहिली नाही. अरे देवा, आता दिवाळे निघण्याची वेळ आली असे म्हणू लागला. (१३) दागिन्यांची काही तोडमाड केली, गोठ्यातील खोंडे, रेडा विकले आणि काही पैसे कर्जाऊ काढले. (१४) असे कर्ज काढून वरकरणी लोकात श्रीमंतीचा देखावा केला. वडिलांचे नाव राखले, असे लोकही म्हणू लागले. (एकदाची मुलामुलींची उजवणी केली) (१५) त्यासाठी खूप कर्ज झाले. सावकारांनी त्याला वेढा घातला. मग द्रव्यप्राप्तीसाठी विदेशाला प्रयाण करण्याचे ठरविले. (१६) दोन वर्षे तेथे बुडी मारली. कनिष्ठ प्रकारची नोकरी पत्करली. शरीराला अतिशय हालअपेष्टा सोसाव्या लागल्या. (१७) परदेशात काही द्रव्य मिळविले पण चित्त मात्र घरच्या माणसांकडेच लागले होते. म्हणून मालकाची अनुज्ञा घेऊन परत फिरला. (१८) इकडे घरातील मंडळींचे हाल झाले होते. ते त्याची वाट पहात होते. "याला परत येण्यास इतके दिवस का लागले, देवा आम्ही काय करावे!" असे ते म्हणत होते. (१९) "आता आम्ही काय खावे, उपवास तरी किती काढावे! अशा माणसाच्या संगतीने देवाने आम्हाला का जन्माला घातले!" (२०) असे म्हणत घरची माणसे स्वतःचे सुख तेवढे पहात होती. पण याच्या हालअपेष्टा मात्र जाणत नाहीत. वयपरत्वे शेवटी शक्ती निघून गेली म्हणजे कोणीच उपयोगी पडत नाही. (२१) असो. अशा प्रकारे ते वाट पहात असताना अवचितपणे हा कुटुंबप्रमुख दृष्टी पडतो. "बाबा, बाबा तुम्ही खूप थकलात" असे म्हणून त्याला गराडतात. (२२) बायको त्याला पाहून आनंदित झाली. आपले दैन्य आता संपले असे वाटले. तेव्हा याने बरोबरची गाठोडी (सामान) त्यांच्या हाती दिले. (२३) सगळे आनंदित झाले. "आमचे बाबा आले. त्यांनी आम्हास कपडे-आंगडी टोपडी आणली." असे मुले म्हणू लागली. (२४) हा आनंद चार दिवस (पैसा असेतोवर) टिकला. नंतर पुन्हा कुजबूज सुरू झाली की, द्रव्य संपले की पुन्हा आमचे हाल सुरू होतील. (२५) म्हणून याने आणलेले द्रव्य

आमच्याकडे द्यावे. याने पुन्हा परदेशी जावे आणि आमचेकडील पैसा संपण्याच्या आत आणखी द्रव्य मिळवून आणावे. (२६) बायकोसकट सर्वांची हीच इच्छा. सर्वजण सुखाचे सोयरे असतात. अत्यंत प्रेम जिच्यावर केले ती पत्नीसुद्धा स्वसुखामागेच लागली. (२७) विदेशात खूप दगदग केली, विश्रांती घेण्यासाठी येऊन जरा श्वासही टाकला नाही तोवरच पुन्हा तेथे परतण्याची पाळी आली. (२८) पुढे जाण्याचा मुहूर्त ज्योतिषाकडून काढविला पण मन घरातच रंगले असल्याने जाणे प्रशस्त वाटेना. (२९) थोडा पैसा वाटखर्चासाठी एकत्र केला. काही शिदोरी घेतली, मुलाबाळांना डोळे भरून पाहून मार्गस्थ झाला. (३०) बायकोकडे पाहून वियोगाचे दुःख वाढून कष्टी झाला. एकत्र राहण्याचा ऋणानुबंध प्रारब्धामुळे तुटला. (३१) त्याचा कंठ दाटून आला. गहिवर काही केल्या आवरेना, मुले आणि पिता यांची तातातूट झाली. (३२) जर ऋणानुबंध असेल तर तुमच्याशी पुन्हा भेट होईल नाहीतर हीच आपली शेवटची भेट. (३३) असे बोलून घोड्यावर स्वार झाला. मागे वळून पाहाताना वियोगाचे दुःख असह्य होते. पण त्यावर काही उपाय चालत नाही. (३४) आपला गाव मागे राहिला, प्रापंचिक उद्वेगाने मन भ्रमू लागले. माझा संसार या अभिमानाला चिकटून राहिल्याने दुःख प्राप्त झाले. (३५) त्यावेळी मात्र आपल्या आईचे स्मरण त्याला झाले. "माझ्यासाठी कष्ट उपसणारी ती धन्य धन्य माऊली!" मला मूर्खाला त्यावेळी ध्यानात आले नाही. (३६) आज जर ती हयात असती तर ती मला कधीच विसंबली नसती. (तिने मला जाऊ दिले नसते.) माझ्या वियोगामुळे तिने हंबरडा फोडला असता. मातेच्या पोटातील (आग) कळवळा वेगळाच असतो. (३७) मुलगा जरी दरिद्री असला तरी तसाही त्याचा ती स्वीकार करते. त्याला दगदग झाली तर त्याच्या दुःखाने तीसुद्धा दुःखी होते. (३८) या प्रपंचाचा एकूण विचार करता अन्य सर्व काही मिळेल. पण जिच्यामुळे आपणास देह लाभला ती माता पुन्हा मिळणार नाही. (३९) आई जरी डाकिणीसारखी असली तरी तिचे प्रेम आगळेच असते. हजार बायका असल्या तरी त्या काय करायच्या? पण भोगवासनेमुळे लंपट होऊन मी भुलून गेलो. (४०) या वासनेपायी खऱ्या जिवलगांशी मी भांडलो (वेगळे घर केले) खऱ्या प्रेमळांनाच शत्रू मानले. (४१) म्हणून जे प्रापंचिक लोक आईवडिलांची (भक्ती) सेवा करतात, जे जिवलगांशी निष्ठूरतेने वागत नाहीत ते खरोखरी धन्य आहेत. (४२) पत्नी आणि मुले याची आपली संगत जन्मभर असते. पण मातापिता (एकदा गेले की) पुन्हा कसे मिळतील? (वरील दोन ओव्यांमधील विचार तरुणपणीच माणसाच्या कानावर पडण्याची जरूरी आहे.) (४३) हे सारे पूर्वी ऐकले होते. पण विषयसुखाच्या डोहात त्यावेळी मन बुडून गेले असल्याने त्यावेळी त्याचा अर्थ कळला नाही. (४४) जी जिवलग म्हणून मानली ती पैशाच्या आशेने जवळ आली. पण आता रिकाम्या हाताने जाणे लाजिरवाणे होईल. (४५) आता वाटेल ते कष्टाचे काम करून द्रव्य मिळवून नेले पाहिजे. रिक्त हस्ते जाणे दुःखाला कारणीभूत होईल." (४६) अशी विवंचना करताना मनाला फार दुःख झाले. काळजीच्या महापुरात बुडून गेला. (४७) अशा प्रकारे आपला नरदेह (मूळचा स्वाधीन असता) पराधीन केला. देवाकडे पाठ फिरवून (विन्मुख होऊन) कुटुंबासाठी मात्र काबाडकष्ट करणारा हमाल झाला. (४८) या एका विषयवासनेमुळे सर्व जन्म कष्टामध्ये गेला आणि आयुष्य संपल्यावर शेवटी एकट्यालाच जावे लागणार! (४९) अशा विचारांबरोबर प्राणी पश्चात्तापाने उदास झाला. पण त्याबरोबरच पुन्हा (प्रपंचाच्या) मायाजाळात

अडकला. (५०) त्याला कन्यापुत्रांची आठवण झाली, दुःख झाले. 'माझीच लेकरे मला अंतरली' असे म्हणाला. (५१) मागील जे जे दुःख भोगावे लागले त्याचे स्मरण झाले आणि मोठ्याने गळा काढून रडू लागला. (५२) परंतु अरण्यात रडू लागल्यास तेथे सांत्वन कोणी करीत नाही. (अरण्यरुदन – अर्थवाही शब्द) मग स्वतःच्याच मनाशी विचार केला. (५३) "आता कशाला रडायचे? जे क्रमप्राप्त होईल ते भोगावे हेच बरे." असे म्हणून मनाची तयारी केली. (५४) याप्रमाणे दुःखाने गांजून गेला. मग विदेशी प्रयाण केले. पुढे जो प्रसंग झाला तो सावधपणे ऐका.

द. ३ स. ५ : (१) पुढे विदेशाला जाऊन प्राणी उद्योगाला लागला. त्याच्या जीवाला अनेक प्रकारचे कष्ट सोसावे लागले. (२) हा दुस्तर संसार करताना त्याला थोर कष्ट पडले. दोन-चार वर्षे कष्टपूर्वक द्रव्य जमा केले. (३) लगेच स्वदेशी परतला, पहातो तो अवर्षणाने देशात दुष्काळ पडला होता. त्यामुळे घरच्या माणसांचे हाल चालले होते. (४) कोणाची गालफडे बसली होती. तर कोणा एकाचे प्राण गळ्यात आले होते, तर कोणी केविलवाणी होऊन थराथरा अंग कापत होती. (५) एक दीन होऊन (निमुटपणे) बसलेले, एक सुजलेले तर एक मृत झालेले, अशी मुलामुलींची अवस्था एकाएकी (अकल्पितपणे) त्याने पाहिली. (६) हे पाहून दुःखाने गळा भरून आला आणि ओक्साबोक्सी मोठ्याने रडू लागला. (७) तेव्हा ती सगळी मुले सावध होतात "बाबा, बाबा आम्हाला जेवायला द्या." असे म्हणून अन्नासाठी गाठोड्यावर तुटून पडली. (८) गाठोडे सोडून पाहून हाती पडेल ते खाऊ लागली. अन्नाचा एक घास हातात तर एक तोंडात असा प्रकार होऊन काही मुले मेली. (९) त्याने त्वरेने जेवणे देण्यास सुरवात केली तेव्हा अन्न खाताखाताच काही मेली तर काही अधाशी लेकरे अजीर्ण होऊन मेली. (१०) अशा प्रकारे बहुतेक मरण पावली. एकदोन मुलेच उरली. ती आई मेल्यामुळे बापुडवाणी झाली. (११) अशा प्रकारे दुष्काळाने त्याचे घर उजाड झाले. पण पुढे पाऊस चांगला होऊन पीकपाणी चांगले आले व सुबत्ता आली. (१२) पण मुलांना वाढविणारे घरात कोणी नाही. त्यामुळे स्वतः त्याला स्वयंपाक करावा लागला. त्याचा त्रास होऊ लागला. (१३) मग लोकांनी त्याला पुन्हा लग्न करण्याच्या भरीस घातले. बरोबर आणलेला पैसा खर्च करून पुन्हा त्याने लग्न केले. (यामध्येही सोयीपेक्षा वासनाच प्रभावी! त्यातून पुन्हा अविचार). (१४) पुन्हा परदेशात जाऊन पैसा मिळवून प्राणी परत आला तेव्हा घरी त्याची पत्नी आणि सावत्र मुले यांच्याच कलह झाला. (१५) ती पत्नी वयात आलेली व घरमालकीण झालेली. मुलांना रुचले नाही. हा स्वतः अशक्त व म्हातारा झालेला! (१६) मुलांशी सदा झगडा होत असे. कोणी कोणाचे ऐकून घेत नव्हते. बायको हे प्रीतीपात्र त्यामुळे त्याला धड कोणाचीच कड घेता येत नाही. (१७) उभयतात संशय असल्याने एकत्र नांदणे जमेना. पाचजण पंच म्हणून (लवादासाठी) बोलाविले. (१८) त्यांनी वाटणी करून दिली. पण ते वाटे मुलांना पसंत पडेनात; त्यामुळे भांडण झाले. (१९) बापलेकांचे भांडणात मुलांनी बापाला झोडपिले. तेव्हा मातेने शंख करण्यास सुरवात केली. (२०) तो ऐकून बधे लोक हा तमाशा पहाण्यास आले. "मुले बापाच्या चांगली (कामाला) उपयोगाला आली" असे ते म्हणू लागले. (२१) "ज्या पुत्रप्राप्तीसाठी नवस सायास केले तीच मुले बापाला मारत आहेत पहा! (२२) असे हे कलियुग!" म्हणून ते आश्चर्य करू लागले. गावकऱ्यांनी मग भांडण सोडविले. (२३) पाच जण त्यांच्या समक्ष बसले आणि समान

(मान्य होईल अशी) वाटणी केली. (२४) बापाला वेगळे कोपट (झोपडी) बांधून दिले. तेथे रहात असता बायको संसारस्वार्थ साधू लागली. (२५) तरुण पत्नी आणि वृद्ध पती असा संबंध असूनही ती उभयता आनंद मानून राहू लागली. (२६) पत्नी गुणवंत, सुंदर आणि हुषारही होती. 'माझे म्हातारपणी भाग्य थोर' असे त्याला वाटले. (२७) पूर्वीचे दु:ख विसरून आनंद मानून रहात असताना एकाएकी परचक्र आल्याचा गलबला झाला. (२८) घरावर अचानक धाड आली. (आक्रमकांनी) चोरांनी बायको बंदीवान करून धरून नेली आणि चीजवस्तूही लुटून नेल्या. (समर्थकालीन परिस्थितीचे हे वास्तव चित्र त्यांच्या वाङ्मयातही आले आहे.) (२९) त्या प्रकाराने त्याला अत्यंत खेद झाला व गळा काढून रडू लागला. सुंदर पत्नीच्या गुणांचे स्मरण त्याला झाले. (३०) इतक्यात तिच्याबद्दल बातमी आली की "तुमच्या स्त्रीला भ्रष्टविले गेले" ते ऐकून तो जमिनीवर गडबडा लोळू लागला. (अन्य काय करू शकणार?) (३१) डोळ्यात दु:खाश्रु वहात असता एका कुशीवरून दुसऱ्या कुशीवर तो लोळू लागला. पत्नीच्या आठवणीने अंत:करणाला दु:खाची डागणी लागली. (३२) मिळविलेले द्रव्य लग्नात खर्च केले आणि दुराचाऱ्यांनी बायकोही पळवून नेली. (३३) मला वृद्धत्व आले, मुलांनी घरातून वेगळे घातले. 'अहा! देवा रे माझे कमनशीब ओढविले.' (३४) पैसा नाही, पत्नी नाही, घर नाही, शक्ती नाही..... देवा आता तुझ्यावाचून कोणीच मला नाही (आता या करंट्याला देव आठवला). (३५) पूर्वी देवाची पूजासुद्धा केली नाही, संसारवैभवाची भूल पडली आणि शेवटी म्हातारपणी याला पश्चात्ताप झाला. (३६) देह अत्यंत अशक्त झाला. सारे शरीर वाळून गेले. वातपित्ताची व्यथा झाली. कफाने घसा दाटला. (३७) जिभेची बोबडी वळली. (शब्द उच्चारता येत नाहीत) कफाने घसा घरघरु लागला, तोंडाला घाण येऊ लागली, नाकातून शेंबूड वाहू लागला. (३८) मान चळचळा कापू लागली, डोळे भळभळा गळू लागले. अशा प्रकारे म्हातारपणी दुर्दशा, दैना उडाली. (वार्धक्यातील दैन्यावस्थेचे हे वास्तव दर्शन वास्तविक येथेच पुरेसे होते. पण त्याचा अधिक तपशील सांगून श्रोत्यांची प्रवृत्ती वैराग्याकडे तत्पूर्वीच व्हावी असा श्रीसमर्थांचा प्रयत्न दिसतो.) (३९) दातांची बत्तिशी पडून तोंडाचे बोळके झाले. तोंडातून दुर्गंधीयुक्त लाळ गळू लागली. (४०) डोळ्यांना दिसत नाही, कानांना बोलणे ऐकू येत नाही, मोठ्याने बोलता येत नाही, दमा लागतो. (४१) चालण्याची शक्ती पायात रहात नाही, नुसते नीट बसता देखील येत नाही. आडवा पडू लागला. अपानवायू सरून गुदद्वार वाजू लागले. (४२) भूक लागते ती तर अनावर असते, वेळेवर अन्न मिळत नाही आणि मिळाले तरी दात नसल्यामुळे ते चावता येत नाही. (४३) पित्तामुळे अन्न पचत नाही. खाताच ओकून पडते. तसेच अपानद्वाराने बाहेर पडते. (४४) विष्ठा, मूत्र आणि बडके यांची सभोवती घाण झाल्याने दुर्गंधीने दुरून जाणाऱ्या लोकांचाही श्वास कोंडतो. (४५) वृद्धपणी नाना दु:ख, नाना व्याधी लागतात. तशात बुद्धीला चळ लागतो. तरी आयुष्याची वेळ संपत नाही. (४६) पापण्या, भुवया यांचे केस पिकून झडतात. कातडी सर्वांगी चिरगुटाप्रमाणे लोंबू लागते. (४७) बरोबरीचे लोकांपैकी कोणी राहिला नाही. मित्रमंडळी निघून गेली, देह तर पराधीन झाला. "हा का आता मरत नाही?" असे सगळे म्हणतात. (४८) ज्यांचे जन्मापासून लालनपालन केले ते सर्व उलटतात. अशा प्रकारे प्राण्याला दुर्दिन आले. (४९) तारुण्यातील शक्ती गेली. संसारातील उसळी नष्ट झाली. शरीर आणि संपत्ती यांची वाताहात

झाली. (५०) जन्मभर स्वार्थ साधला पण तो सगळा वाया गेला. अंतकाळी अशी विषम वेळ आली. (५१) सुखासाठी शरीर झिजविले पण शेवटी दुःखीकष्टी झाला आणि त्यापुढे यमयातनांचेही भय उभे ठाकले. (५२) जन्म घेणे हेच वास्तविक दुःखाचे मूळ कारण आहे. तेथे दुःखाचे इंगळ लागतात. म्हणून तत्परतेने स्वतःच्या हिताचा विचार करावा. (५३) असो अशा प्रकारे वृद्धपण दारुण असते व ते सकळांना येते. म्हणून भगवंताला शरण जावे. (५४) गर्भावस्थेत असताना बुद्धीला जो पश्चात्ताप झाला होता तोच पुढे म्हातारपणी अंतकाळ ओढवला. (५५) म्हणून पुन्हा जन्मांतरानंतर मातेच्या उदरात जाणे प्राप्त झाले. अत्यंत दुस्तर असा संसार पुढे येऊन ठाकला. (५६) भगवंताच्या भक्तीवीण जन्ममरण फेरा चुकायचा नाही. यातना टाळता येणार नाहीत. पुढील समासांमध्ये माणसाला जीवनामध्ये भोगाव्या लागणाऱ्या त्रिविध तापांच्या यातना सांगणार आहे.

(उपसंहार : सगुणपरीक्षा नामक चार समासांचा भावार्थ आपण पाहिला. ५२ व्या ओवीमध्ये "जन्म अवघा दुःखमूळ" असे म्हटले आहे, त्याचेच विवरण स. २, ३, ४ व ५ मध्ये झाले आहे. याचा परिणाम म्हणून अत्यंतिक स्वार्थी, आत्मकेंद्रित जीवनपद्धतीने मनुष्य आज जे जीवन जगत आहे त्याला खचितच हादरा बसेल.)

स्वाध्याय ३ रा

द. २-१ आणि २-१० (मूर्खलक्षण आणि पढतमूर्खलक्षण)

प्रास्तविक : समाजामध्ये अत्यंत स्वार्थी, आळशी, झोपाळू, हीनलक्षणी माणसे आढळतात. 'मी आणि माझे' एवढा एकच विचार त्यांचे चित्तामध्ये असतो. अशांची लक्षणे श्रीसमर्थ येथे सांगत आहेत. जीवनामध्ये खरे हित साधण्याची संधी असूनही तिचा ते उपयोग करून घेऊ शकत नाहीत, त्यांना मूर्ख ही पदवी दिली आहे. त्यांची ही लक्षणे त्यागार्थ सांगितली आहेत.

द. २-१ : (१) हे ओंकाररूपी, एकदंत, त्रिनयन असलेल्या गजानना तुला माझे वंदन. भक्तजनांकडे तुझी कृपादृष्टी असो. (२) वेदांची जननी असलेल्या, ब्रह्मदेवकन्ये, कृपावंत शारदामाते, तू स्फूर्तिदेवता आहेस. माझ्या चित्तामध्ये तू रहावेस. (३) सद्‌गुरूंच्या चरणांना वंदन करून, उपास्य दैवत रघुनाथाचे स्मरण करून मूर्ख-लक्षणे सांगतो, ती ऐकावी आणि त्यांचा त्याग करावा, हाच सांगण्याचा हेतू आहे. (४) अज्ञान असल्याने एक मूर्ख असतो तर दुसरा ज्ञानी असूनही मूर्खाप्रमाणे वागतो. म्हणून तो पढतमूर्ख असतो. या उभयतांच्या लक्षणांची मौज असते. श्रोत्यांनी विचारपूर्वक लक्षणे श्रवण करावीत. (५) पढतमूर्ख-लक्षणे पुढच्या समासात सांगितली आहेत. ती चिकित्सक वृत्तीने श्रोत्यांनी श्रवण करावी. (६) आता येथे मूर्खलक्षणांचा विचार आहे. ती अनंत आहेत. पण त्यातील थोडीफार सांगत आहे. ती सावधानतेने ऐकावी. (७) जे केवळ प्रपंचाचाच विचार करतात, ज्यांना आत्मज्ञान नसते, जे मूर्तीमंत अज्ञानी असतात त्यांची ही लक्षणे. (८) मातापित्यांच्या उदरी जन्म घेतो व त्यांनाच विरोध करून बायकोचे म्हणणे मनापासून मान्य करतो तो एक मूर्खच असतो. (९) सर्व

आप्तेष्टांना सोडून स्त्रीच्या अधीन होतो तिलाच अंतःकरणातील विचार सांगतो. (तो एक मूर्ख, हे शब्द प्रत्येक ओवीच्या अखेरीला आहेत. भावार्थामध्ये ते शब्द पुन्हा लिहिले नाहीत ते गृहित मानावे.) (१०) परस्त्रीवर प्रेम (विषयवासनेपोटी) करतो, नित्य सासुरवाडीला मुक्काम करतो, कुलशील-घराणे यांचा विचारही न करता लग्न करतो. (११) आपणाहून जे थोर आहेत त्यांच्याशी बरोबरी अहंभावनेमुळे करतो. सामर्थ्य (अधिकार) नसताना इतरांवर सत्ता गाजवितो. (१२) आपली आपणच वाखाणणी करतो, आपल्या देशात, आपल्याच घरी हालअपेष्टा भोगतो, आपल्या वाडवडिलांची तोंडाने कीर्ती गातो (आपण नाकर्ते असताना आपल्या पूर्वजांच्या कर्तबगारीबद्दल बढाया मारतो). (१३) अकारणच हासत सुटतो, विवेकाच्या गोष्टी कोणी सांगितल्या तर ऐकत नाही, अनेकांशी ज्याचे वैर असते. (१४) स्वजनांशी तुटकपणाने वागतो व परक्याशी सलगी करतो, रात्री (जेव्हा मानसिक शांती आवश्यक असते तेव्हा) दुसऱ्यांची निंदा नालस्ती करतो. (१५) अनेक लोक जागत असता आपण मध्येच घोरत पडतो, दुसऱ्याचे घरी गेल्यावर जो खादाडपणा करतो. (१६) आपला झालेला सन्मान किंवा कोणी केलेला अपमान जो स्वतःच इतरांना कथन करतो, सात व्यसनांमध्ये ज्याचे मन रंगलेले असते. (सात व्यसने – द्युत, वेश्यागमन, चोरी, चहाडी, परस्त्रीगमन, लघुपक्षीक्रीडा (कबुतरे, बुलबुल इ. पक्षांचे खेळ) किन्नरगायन (तमासगीराची गाणी) नायकिणींची गाणी ऐकणे.) (१७) दुसऱ्यांवर विसंबून जो स्वतः काहीच यत्न करीत नाही. आळसात सुख मानतो. (१८) घरी शहाणपणाच्या गोष्टी बोलतो पण सभेमध्ये मात्र बोलण्यास लाजतो व बोलताना गांगरतो. (१९) आपले जे वरिष्ठ अधिकारी असतील त्यांच्याशी सलगी करतो, कोणी हितप्रद सल्ला दिला तर तिरस्कार करतो. (२०) जो ऐकतच नाही त्याला शिकविण्याचा यत्न करतो. वरिष्ठांपाशी बेदरकारपणे वागतो, सज्जनांना घोटाळ्यामध्ये गोवतो. (२१) अचानकपणे विषयोपभोगांचे सेवन करण्यासाठी निर्लज्ज होतो, मर्यादा सोडून वागतो. (२२) आजार असूनही औषधपाण्याचे पथ्य सांभाळीत नाही, औषध घेत नाही, प्राप्त परिस्थितीमध्ये जो संतोष मानत नाही. (२३) सोबत पाहिल्याविना जो परदेशात जातो, ओळख नसतानाही संगत करतो, महापुरामध्ये उडी घालतो. (२४) जेथे मान दिला जातो तेथे नेहमीच जाऊ लागतो, आपल्या मानापमानाबद्दल जो जागरुक नसतो. (२५) चाकराला श्रीमंती प्राप्त होताच त्याच्या हाताखाली गुलामी करतो, जो नेहमी चित्त थाऱ्यावर नसल्याप्रमाणे वागतो. (२६) कारणाचा विचार न करता, अपराधावाचून दंड करतो, क्षुल्लक बाबतीतही तो कंजूषपणा दाखवितो. (२७) कुलदेवतेचे आचार न पाळणारा, पितरांचे श्राद्धपक्ष न करणारा, ताकद असताना मध्येच तोंड घालून वायफळ शिवीगाळ करणारा. (२८) घरच्या लोकांवर कातावतो आणि बाहेर मात्र गोगलगाईसारखा बनतो, असा जो वेडसर, मंदबुद्धी असतो. (२९) नीच वृत्तीच्या माणसांची संगत धरतो, परस्त्रीशी एकांत करतो, रस्ता चालताना खात खात जातो. (३०) आपण परोपकार करीत नाहीच पण उपकारकर्त्याची अपकाराने फेड करतो. कृती थोडी पण बडबड फार करतो. (३१) तापट, खादाड, आळशी, नीतीभ्रष्ट, कुटील मनाचा आणि धारिष्ट्य न धरणारा. (३२) विद्या, संपत्ती, ऐश्वर्य, पुरुषार्थ, सामर्थ्य किंवा मान यापैकी काहीच नसताना जो फुकटच अभिमानाने वागतो. (३३) उद्धट, खोटारडा, लुच्चा, दुष्कर्मी, वक्रमार्गाने जाणारा, निर्लज्ज व अतिशय झोपाळू असतो. (३४) उंचावर उभे राहून वस्त्र नेसतो,

चव्हाट्यावर एकटा बसून राहतो, जो सदा सर्वदा अर्धनग्नावस्थेत दिसतो. (३५) ज्याचे दात, डोळे व नाक, (पाणी) हात व कपडे अत्यंत मलिन असतात. (३६) ज्योतिष शास्त्राच्या दृष्टीने अशुभ काळी, व्यतिपाताच्या कुमुहूर्तावर प्रवासाला निघतो, व अपशकुनाने दुसऱ्याचा घात करतो. (३७) रागाच्या भरामध्ये, किंवा अपमानामुळे दुर्बुद्धी होऊन जो आत्महत्या करतो; ज्याला स्थिर राहणारी बुद्धी नाही. (३८) घरच्या जिवलगांना दुःख देतो, सुखाचा शब्दही बोलत नाही, नीच लोकांची हांजी हांजी करतो. (३९) आपल्या स्वतःचे परोपरीने रक्षण करतो, जो शरणागत आहे त्याला अव्हेरतो (दूर लोटतो), पैशाचा (लक्ष्मीचा) भरवसा धरतो. (४०) मुलगा, कुटुंब व पत्नी यांचाच फक्त आश्रय मानून जो ईश्वराला विसरतो. (४१) करावे तसे भरावे हे सत्य ज्याला समजत नाही. (४२) पुरुषाच्या आठपट आसक्ती स्त्रियांना ईश्वराने दिली आहे, अशा अनेक बायकांशी लग्न करतो. (४३) दुर्जनांच्या सांगण्यावरून अमर्यादेने वागतो, ज्ञान असून जो आंधळा बनतो. (दिवसाढवळ्या डोळे झाकून पापकर्मे करतो हा दुसरा अर्थ) (४४) देव, गुरु, माता, पिता, ब्राह्मण व स्वामी यांच्याशी प्रतारणा (द्रोह) करतो. (४५) दुसऱ्याला दुःख झाल्यावर जो आनंदतो आणि परसुख पाहून जो दुःखी होतो, हरवलेल्या वस्तूबद्दल खेद करीत राहतो. (४६) दुसऱ्याच्या मनात आदर नसताना बोलणे, विचारले नसतानाही साक्ष देणे, निंद्य वस्तूंचा अंगीकार करणे. (४७) (तुक=) महत्त्व जाईल असे बोलतो, सन्मार्ग सोडून चालतो. कुकर्मे करणाऱ्यांशी मैत्री धरतो. (४८) आपली पत सांभाळता येत नाही, सर्वदा विनोद करतो. (कधीच गंभीर नसतो) कोणी थट्टामस्करी केली तर चिडतो, मारामारीला येतो (वर्दळीवर येतो). (४९) न झेपण्यासारखी पैज घालतो, अकारण बडबड करतो आणि जेथे बोलणे जरुर तेथे मात्र गप्प बसतो. (५०) अंगावर शोभणारे वस्त्र नाही आणि ज्ञान नाही तरी उच्चासनावर बसतो, भाऊबंदावर (प्रमाणाबाहेर) विश्वास धरतो. (५१) चोराला आपली ओळख सांगतो, दृष्टीस पडेल ती वस्तू मागतो, रागाच्या भरामध्ये आपलेच नुकसान करून घेतो. (चोर उगाचच लाघवीपणा दाखवून सलगी करतात, प्रवासामध्ये त्यांना आपला सगळा परिचय देण्यात आपले नुकसान होते, म्हणून सावधपणे वागावे.) (५२) हलक्या लोकांबरोबर सलगी करणारा, चढेलपणाने (उन्मत्तपणाने) बोलणारा, डाव्या हाताने पिणारा (जेवणासाठी, पिण्यासाठी उजवा हात वापरण्याची आपली प्रथा आहे.) (५३) श्रेष्ठ दर्जाच्या माणसांचा मत्सर करतो, जी गोष्ट अलभ्य आहे तिचा हेवा करतो, घरच्या घरी चोरी करतो. (५४) ईश्वराचा भरवसा सोडून देऊन माणसांचा भरवसा धरणारा, नरदेहाचे सार्थक न करता काळ फुकट घालविणारा. (५५) प्रपंचात दुःख झाले म्हणून देवाला शिव्या देणारा, मित्राबद्दल उणेपणा दाखविणारा (वास्तविक त्यावर पांघरुण घालणे इष्ट हा मतितार्थ) (५६) लहानशा चुकीबद्दल क्षमा न करणारा, सर्वकाळ इतरांना धारेवर धरणारा (टोचून बोलणारा), विश्वासघात करणारा (५७) थोरांच्या मर्जीतून उतरलेला, सभेला (रसभंग करणारा) वीट आणणारा, आता चांगला तर लगेच वाईट होणारा (धरसोडीची वृत्ती असणारा) (५८) अनेक दिवसांचे विश्वासू सेवक सोडून देऊन नवे ठेवणारा, ज्याची सभा प्रमुखांशिवायच (अध्यक्षाविना सभा म्हणजे भरकटलेले तारु) होते. (५९) भ्रष्टाचाराने संपत्ती मिळवितो, धर्म, नीती, न्याय मानीत नाही, संगतीच्या लोकांना तोडून वागतो. (६०) घरी सुंदर स्त्री असताना जो परद्वारी (परस्त्रीगमन करणारा) होतो, बहुतांचे उष्टे अंगीकारतो

(वेश्यागमनी होतो हा मतितार्थ) (६१) आपले धन दुसऱ्याकडे ठेवून तिसऱ्याच्या धनाची अभिलाषा धरतो, हलक्या (क्षुद्र मनाच्या) लोकांबरोबर (व्यवहार) देवघेव करतो. (६२) आलेल्या अतिथीचा छळ करतो. कुग्रामात वस्ती करतो, सर्वकाळ चिंतातूर असतो. (६३) दोन व्यक्ती बोलत असता तेथे जाऊन तिसरा बसतो, (इतरांसमोर) दोन्ही हातांनी डोके खाजवतो. (६४) पाण्याच्या साठ्यामध्ये चूळ भरतो. एका पायाने दुसरा पाय खाजवतो, हीनांची सेवाचाकरी करणारा. (६५) स्त्री, लहान मुले, यांच्याशी फाजील बरोबरीने वागतो, पिशाच्याजवळ (पशुतुल्य माणसाबरोबर) बसतो, कुत्र्याला इतरांबरोबर वागण्याची मर्यादा न शिकविता त्याला पाळतो. (६६) परस्त्रीशी भांडण करतो, मुक्या प्राण्यांना शस्त्राने मारतो, मूर्ख लोकांची संग धरतो. (६७) कोठे भांडण चालले असता ते न सोडविता कौतुकाने पाहातो, खरे (वस्तुस्थिती) माहित असताना खोटे मान्य करतो. (६८) वैभव प्राप्त झाले असता पूर्वीच्या लोकांची ओळखही ठेवत नाही. देवाब्राह्मणांवर सत्ता गाजवितो. (६९) आपले काम होईपर्यंत खूप नम्रतेने वागतो पण (प्रत्युपकाराची) वेळ आल्यावर दुसऱ्याचे कार्य न करणारा. (७०) वाचताना अक्षरे गाळून वाचतो किंवा काही अक्षरे स्वतःच्या पदरची घालतो, पुस्तकांची योग्य ती काळजी घेत नाही. (तेल, पाणी, उघड्यावर पुस्तक टाकणे हा निष्काळजीपणा करणे) (७१) पुस्तके आपण स्वतः वाचत नाही, दुसऱ्याला वाचावयास देत नाही. नुसती बांधून बंद करून ठेवतो. तो मूर्ख असतो. (७२) अशा प्रकारची ही मूर्खांची लक्षणे आहेत. ती ऐकून सोडून देईल तो चतुर होईल. शहाणे लोक लक्षपूर्वक ती लक्षणे ऐकतात. (७३) वास्तविक लक्षणे अनंत आहेत. पण त्यातील थोडी यथामति येथे सांगितली आहेत. त्यांचा श्रोत्यांनी त्याग करावा म्हणून सांगितली आहेत. श्रोत्यांनी त्याबद्दल क्षमा करावी. (७४) उत्तम लक्षणे स्वीकारावी, मूर्ख लक्षणे टाकावी पुढील समासात उत्तम लक्षणे सांगितली आहेत.

(अल्पसे रसग्रहण – श्री समर्थांच्या सूक्ष्म अवलोकनशक्तीचा प्रत्यय या समासात येतो. दीड-दोनशे मूर्ख लक्षणे एकापाठोपाठ एक ते सांगू लागतात. यातील कित्येक लक्षणे श्रोत्यांना स्वतःमध्येच आढळतात. काळ पुढे जातो आहे आणि या लक्षणांमध्ये भरच पडत आहे. इतरांना उपद्रव होणाऱ्या कुत्र्यांच्या पाळंद्यांची संख्याही वाढतीच आहे. प्रत्येक ओवीबद्दल भावार्थाचा अधिक विचार दासबोध अभ्यास मंडळात व्हावा. पढतमूर्ख लक्षणांचा वेगळा विचार श्रीसमर्थांना मांडणे जरुर वाटले. पढतमूर्खांच्या संख्येमध्येही भरच पडते आहे. ती कमी करण्याचा विचार सर्वांनी करावा. मूर्खांची लक्षणे सांगणारा व त्यांनाही ग्रंथाच्या अभ्यासाचा अधिकार मान्य करणारा दासबोध हा विलक्षण अध्यात्मिक ग्रंथ आहे.)

द. २-१० पढतमूर्खलक्षणे : (१) पूर्वीच्या समासात (द. २-९) उत्तम लक्षणे सांगितली आहेत. त्यामुळे मूर्खांचे अंगी चातुर्य येईल. आता वास्तविक शहाणे असूनही जे मूर्ख असतात (मूर्खासारखे वागतात) ती लक्षणे ऐका. (२) त्यांना पढतमूर्ख म्हणतात. त्यांच्या श्रवणाने श्रोत्यांनी वाईट वाटून घेऊ नये. कारण अवगुण टाकल्यामुळे सुख प्राप्त होते. (३) ज्याचे वाचन खूप आहे, विद्वान आहे, ब्रह्मज्ञान उत्तम प्रकारे सांगतो पण दुराशा व अभिमान धरतो तो पढतमूर्ख असतो. (४) मुक्त झालेल्या ज्ञात्यालासुद्धा सामाजिक बंधने असतात. पण हा बंधनरहित आचार प्रतिपादन करतो, सगुणभक्तीचे खंडन करतो, स्वधर्म आणि साधनमार्गाची निंदा करतो. (५) आपल्या ज्ञातेपणाच्या अहंकारामुळे इतर

सर्वांना नावे ठेवतो. प्रत्येकामधील उणिवांकडेच लक्ष देतो. (६) शिष्यांना आज्ञा मोडण्याची पाळी येईल किंवा ते संकटात सापडतील, असे वागणारा. लोकांची मने दुखावतील असे बोलणारा. (७) रजोगुण किंवा तमोगुणांनी जो भरलेला असतो. (या गुणांची लक्षणे पुढच्याच स्वाध्यायात पहावी.) जो अंतःकरणाने कपटी, कुटील असतो, श्रीमंतांच्या वैभवाकडे पाहून त्यांची स्तुती करतो. (८) पूर्ण ग्रंथ पाहिल्याविनाच जो त्याला उगाच दूषणे देतो, सद्गुणांकडे ध्यान देण्याऐवजी दुर्गुणच पाहतो. (९) (सद्विद्या) लक्षणे ऐकून त्यांचा तिरस्कार करतो, मत्सरी स्वभावाने नाना उपद्व्याप करतो, नीतीन्याय बाजूला ठेवून जो उद्धटपणे वागतो. (१०) आपणच शहाणे आहोत या अहंकारापोटी हटवादी असतो, त्याला राग आवरत नाही. बोलल्याप्रमाणे वर्तन नसते. (११) अधिकार पात्रता नसताना उपदेश करतो, वायफळ वक्तृत्व करतो, आणि तेही कठोर शब्दात करतो. (१२) बहुश्रुतपणाचा आव आणून वाचाळपणा करून एखाद्या वक्त्याचा मानभंग करतो. (१३) जे दोष स्वतःमध्येच आहेत याची जाणीव न ठेवता इतरांना दोष देतो. (१४) अभ्यासू वृत्तीमुळे जो सर्व विद्यांचे ज्ञान मिळवितो, परंतु (त्या ज्ञानाचा उपयोग करून) लोकांना तृप्त करीत नाही, त्यांचे मन शांत करीत नाही. (१५) हत्तीला कोळ्याच्या शरीरातून निघणाऱ्या तंतूच्या जाळ्याने बांधावे हे हास्यास्पद आहे. (बांबू कुरतडू शकणारा) भुंगा कमळाच्या फुलातील नाजूक पाकळ्यांमध्ये बद्ध व्हावा हेही असेच आहे. त्यांना त्या बंधनातून सहज बाहेर पडता येईल. त्याचप्रमाणे माणसाना प्रपंचातून सहजपणे बाहेर निघणे शक्य आहे, असे असतानासुद्धा जो त्यातच अडकून पडतो तो पढतमूर्खच असतो. (१६) स्त्रियांची संगती धरतो व त्यांना ब्रह्मज्ञान सांगत बसतो (आंतरहेतू शुद्ध नसतो) निंद्य (मादक) गोष्टींचा स्वीकार करतो. (१७) ज्याच्यामुळे स्वतःला कमीपणा येईल ते मनात घट्टपणे धरतो, देहबुद्धीत जो अडकलेला असतो. (१८) परमेश्वराची स्तुती न करता जो माणसांचीच कीर्ती वर्णन करतो किंवा दृष्टीस येईल त्यांची वाखाणणी करतो. (१९) स्त्रियांच्या अवयवाचे वर्णन करतो, नाना प्रकारे नाटकी हावभाव करतो. ईश्वराला विसरतो. (२०) वैभव मिळाले असेल तर त्याच्या घमेंडीमध्ये इतरांना तुच्छ लेखतो. (पाखंडी) नास्तिक मताचे प्रतिपादन करतो. (२१) विद्वान, विरक्त, ब्रह्मज्ञानी व महायोगी असतील त्यांनी लोकांना भविष्य सांगणे हे युक्त ठरत नाही, पण प्रतिष्ठेपायी भविष्य सांगत सुटतो. (२२) कीर्तन, प्रवचनादि श्रवण करताना त्यातील गुणदोष शोधून काढतो व ज्याला वक्त्याच्या आदरसत्काराचा मत्सर वाटतो. (२३) भक्ती, साधना, वैराग्य, भजन हे काहीच नसताना क्रियेवीण ब्रह्मज्ञान सांगतो. (२४) तीर्थक्षेत्रमहिमा मानीत नाही. वेद-शास्त्र ज्याला मान्य नाही. पवित्र कुळात जन्म घेऊनही जो अपवित्र राहतो. (२५) आपला आदर करतात त्यांच्याविषयीच फक्त मनात आदर धरतो. जो अपात्र आहे त्याची (लोभ धरून) कीर्ती गातो आणि (पदरात काही पडले नाही की) लगेच निंदाही करू लागतो. (२६) एखाद्याच्या समोर एक बोलतो तर त्याच्या मागे दुसरेच मत बोलतो, तसेच बोलतो एक पण कृती वेगळीच करतो अशी ज्याची वागण्याची पद्धती असते. (२७) प्रापंचिक गोष्टी तत्परतेने करतो, पारमार्थिक विचारांमध्ये ज्याला अनादर असतो. श्रेयस्कर काय आहे हे ठाऊक असूनही चुकीच्या मार्गाचा आधार घेतो. (२८) दुसऱ्याला बरे वाटावे म्हणून श्रेयस्कर न सांगता अयोग्य ते सांगतो. ज्याचे जीवन पराधीन असते. (२९) वरकरणी सोंगाची संपादणी करून

लोकांना बरा दिसतो पण करू नयेत अशी वाईट कृत्ये स्वतः करतो. स्वतः सन्मार्ग सोडलेला असतानाही स्वतःचाच मार्ग चांगला असा अट्टाहास धरतो. (३०) रात्रंदिवस सद्शास्त्रांचे श्रवण करतो पण आपले अवगुण सोडून देत नाही. स्वतःचे हित कशात आहे हेच त्याला कळत नाही. (३१) थोर लोक निरुपण ऐकण्यास आले असताना, दुसऱ्यांच्या क्षुद्र गोष्टी अगर वर्मे उघडी करून टोचून बोलतो. (३२) शिष्य अपात्र असला किंवा गुरुची अवज्ञा करीत असला तरी पुन्हा त्याच्याकडून सेवेची अपेक्षा धरतो. (३३) प्रवचन कीर्तनादि श्रवण करीत असता काही वेळा श्रोत्याच्या देहाला काही उणेपण जाणवते. (कोणाचे शरीर अवघडते, कोणाला लघुशंका लागते) अशा वेळी त्याने वास्तविक देहावर चिणचिण करू नये पण जो रागाने चिणचिणू लागतो. (३४) वैभवप्राप्ती झाल्यावर जो सद्गुरुची अवहेलना करतो किंवा कमीपणा येण्याच्या भीतीने गुरुपरंपराच कोणाला सांगत नाही. (३५) स्वतः स्वार्थ साधण्यासाठी जो परमार्थाचे ज्ञान इतरांना शिकवितो, एखाद्या कंजूस माणसाने साठवावे तसे द्रव्य साठवितो, द्रव्य प्राप्तीसाठीच परमार्थज्ञानाचा वापर करतो. (३६) स्वतः आचरण न करता इतरांना ते सांगतो.- ब्रह्मज्ञानाची अशा प्रकारे पेरणी करतो. (गोसावी) संन्यस्त म्हणवून घेतो, पण परावलंबी असतो. (पराधीनता स्वीकारणे संन्याशाला शोभत नाही.) (३७) भक्तीमार्ग सगळा नष्ट होईल, आपल्या बोलण्यात व वर्तणुकीत गोंधळ होईल, ढोंगीपणा प्रगट होईल अशी कामे करण्यास सरसावतो. (३८) प्रपंच अशाश्वत मानून तो करीत नाही आणि परमार्थ थोडासुद्धा साधत नाही, देवा-ब्राह्मणांचा द्वेष तेवढा करतो तो एक पढतमूर्ख होय. (३९) अवगुणांचा त्याग करावा या दृष्टीने पढतमूर्खांची लक्षणे येथे सांगितली आहेत. त्यात जर काही अधिकउणे आले असेल तर चतुर श्रोत्यांनी क्षमा करावी. (ही परखड शब्दातील वचने ज्यांना लागू होतील त्यांचा कदाचित राग होईल त्याबद्दल श्रीसमर्थांनी कायमपणेच क्षमा मागून ठेवलेली दिसते.) (४०) जो संसारामध्ये सुख आहे असे मानतो तो मूर्खांमध्येही परममूर्ख असतो कारण या संसारातील दुःखासारखी दुसरी तापदायक दुःखेच नाहीत. (४१) जन्म झाल्यापासून अंत होईपर्यंत संसारामध्ये मरणप्राय भयंकर दुःखे असतात. त्यांची लक्षणे यापुढे सांगितली आहेत. गर्भवासात होणाऱ्या भयंकर दुःखाचे वर्णन पुढील समासात आहे.

(रसग्रहण : साक्षरतेचे प्रमाण वाढत आहे. पण सुसंस्कारितांचे प्रमाण मात्र समाजात घटू लागले आहे. त्यामुळे पढतमूर्खांची लक्षणे सांगणारा हा समास आपणास खूपच वाचनीय आणि प्रबोधनकारी वाटेल.)

स्वाध्याय ४ था

द. २ मधील स. ५, ६ व ७ (त्रिगुण)

द. २-५ : (१) देह हा सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांचाच बनलेला आहे. त्यातील सत्त्वगुण उत्तम होय. (२) सत्त्वगुणांमुळे भगवंताची भक्ती घडते. रजोगुणामुळे जन्म-मरणाच्या पुरावृत्ती आणि तमोगुणामुळे जीवाला अधोगति प्राप्त होते. श्लोकाचा अर्थ – सत्त्वगुणी लोक वरच्या गतीला

जातात, रजोगुणी माणसे भूलोकातच राहतात आणि तमोगुणी अधोगतीला जातात. (भगवद्‌गीतेतील अ. १४ मधील १८ वा श्लोक आधारासाठी या ३ समासांमध्ये घेतला आहे.) (३) तीनही गुणांमध्ये शुद्ध आणि शबल असे भेद आहेत. (उदा. शुद्ध रजोगुण हा सत्त्वगुणाकडे झुकलेला तर शबल रजोगुण हा तमोगुणाकडे झुकलेला असतो. शुद्ध रजोगुण हा परमार्थी असतो. तर शबल रजोगुणामुळे माणसाची वृत्ती स्वयंकेंद्रित संसाराकडे वळते.) (४) शुद्ध आणि शबल गुणांची लक्षणे आता सांगतो, ती चतुर श्रोत्यांनी सावध मनाने ऐकावी. शुद्धगुण पारमार्थिक तर शबल संसारात गुंतविणारा असतो. (५) प्रापंचिक माणसाच्या ठिकाणी तीनही गुण मुळात असतातच. मात्र एका गुणाचा प्रभाव वाढला की उरलेले दोन दबले जातात. (६) त्रिगुणांच्या योगानेच जीवन गतिमान होते. आता रजोगुणाची कामगिरी दाखवितो. (७) रजोगुणाचे प्राबल्य शरीरात झाले म्हणजे माणूस कसा वागतो हे चतुरांनी सावधपणे ऐकावे. (८) हे घर माझे, संसार माझाच आहे. त्यामध्ये देव थोर म्हणून कोण म्हणते? (मीच थोर आहे) असे निश्चयाने सांगतो तो रजोगुण. (९) आई, वडिल, पत्नी, सुना, कन्या इतक्यांचीच जो काळजी करतो तो रजोगुण. (१०) चांगले पदार्थ खावे, भोजन चांगले असावे, चांगले कपडे आणि अलंकार मिळावेत, दुसऱ्याच्या वस्तू आपणास मिळाव्यात अशी इच्छा करतो तो रजोगुण. (११) परमार्थामध्ये दानधर्म, जप-ध्यान यांना महत्त्व असते. पण रजोगुणाला त्यांचा तिरस्कार वाटतो. वरील गोष्टी तो मुळीच मानत नाही. (१२) तीर्थ, व्रत, अतिथी, अभ्यागत हे काही जाणतच नाही. त्याच्या मनाचा कल अनाचार करण्याकडे असतो तो रजोगुण. (१३) धनधान्य संचयाची इच्छा करतो, जो कंजूसपणाने वागतो. (१४) देहाभिमानाचा अत्यंत अभिमान असल्यामुळे मी तरुण, मी सुंदर, मी सामर्थ्यवंत, मी चतुर, मीच सकळांमध्ये थोर असे म्हणतो. (१५) मी आणि माझे एवढेच विश्व समजून; माझा देश, गाव, वाडा, माझी जमीन यांचा दुराभिमान धरतो. (१६) दुसऱ्यांचे नुकसान व्हावे आणि फक्त माझेच बरे व्हावे अशी सहजपणे विचारधारणा असते. (१७) जेथे कपट, मत्सर, तिरस्कार किंवा कामवासना यांचे प्राबल्य असते. (१८) मुलांवर ममता, बायकोवर अतिप्रेम, सर्वांबद्दल लोभाची भावना असते. तो रजोगुण समजावा. (१९) जिवलगांची चिंता मनामध्ये एकाएकी जागृत होते तेव्हा रजोगुण उत्पन्न झाला असे समजावे. (२०) संसारामध्ये कष्ट सोशीत असतो, त्याचा शेवट कसा होईल याची चिंता करतो, त्यामुळे मनामध्ये काळजी लागून राहाते. (२१) पूर्ण जीवनात जे उपभोग घेतले ते मनामध्ये स्मरतात आणि आता ते दुर्लभ झाले म्हणून दुःख वाटू लागते. (२२) इतरांचे वैभव पाहून त्याचा लोभ वाटतो आणि ते लाभले नाही म्हणून दुःखी होतो. (२३) जी चांगली वस्तू पाहतो ती आपणास हवी असे मन म्हणू लागते आणि तिची प्राप्ती झाली नाही की कष्टी होतो. (२४) हास्यविनोदातच मन रमते, शृंगारिक गाणी (लावण्या वगैरे) गायन करतो. गाण्याचे राग, रंग, ताना वा हावभाव यात दंग होतो. (२५) टिंगलटवाळी, निंदा करणे, (सुखसंवाद न करता) वादविवाद करणे, नेहमी हास्यविनोदात रमणे. (२६) अंगामध्ये सदैव आळस भरलेला असतो, करमणूकीचे खेळात रमतो आणि अनेक प्रकारे विषयोपभोगाच्या गोंधळात कालापव्यय करतो. (२७) अनेक सोंगे घेणारा, कलावंत, नाटक्यांची संगती धरणारा, नाना प्रकारच्या खेळात दानार्पण करून खर्च करणारा (२८) मादक द्रव्ये, पेये मनापासून आवडणारा, हलकटपणाच्या गावगुंडीचे स्मरण करणारा, नीचांची

(दुष्टांची) संगती आवडणारा (२९) चोरी करण्याची वासना धरणारा, दुसऱ्यांची नालस्ती इतरांपाशी करण्याची इच्छा असलेला आणि नित्यनेमाचा कंटाळा असणारा. (३०) देवाच्या सेवेमध्ये लाज वाटणारा, पोटासाठी मात्र वाटेल तसे कष्ट करणारा. प्रपंचामध्ये प्रेमाने रंगून गेलेला (३१) गोड पदार्थांची आवड असणारा (त्यासाठी हपापलेला), शरीराचे (अत्यंत खादाडपणे) पोषणास तत्पर असणारा, उपासतापास वर्ज्य असणारा (३२) शृंगारिक विषय मनापासून आवडणारा, भक्ती आणि वैराग्य यांची नावड असणारा, कलाकौशल्यात मनी रमणारा (३३) विश्वव्यापक परमेश्वराला न जाणता बाह्य वस्तूमध्येच प्रेम असणारा, त्याच्या लोभामुळे स्वतःला जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यामध्ये गुंतविणारा (३४) असो, असा हा रजोगुण, आसक्तीमुळे जन्ममृत्यूचा भोग घेण्यास भाग पाडतो. प्रपंचामध्ये तोच प्रभावी असल्यामुळे दारुण दुःखे भोगावयास लावतो. (३५) आता हा रजोगुण काही सुटत नाही आणि (त्यामुळे) संसार-पाश तुटत नाही. प्रपंचात वासना गुंतलेली राहाते, ती सोडविण्यास उपाय काय करावा? (३६) भगवंताचे भजन करणे हाच एक उपाय आहे. विरक्तीमुळे भक्ती सहज घडते तथापि ती मुळात नसेल तरीही यथाशक्ती भजनच करावे. (३७) शरीर, वाचा, मनाने भजन करावे. पत्र, पुष्प, फळ आणि पाणी यापैकी काहीतरी ईश्वरास मनःपूर्वक अर्पण करावे आणि देह सार्थकी लावावा. (३८) भगवंताशी अनन्य भावाने रहावे. यशाशक्ती दानपुण्य करावे. प्रपंचात सुखदुःख काहीही प्राप्त झाले तरीही देवाचेच चिंतन करावे. (३९) वास्तविक आदि अंती परमेश्वरच आहे. मध्यंतरीच तेवढा मायेचा कारभार आहे. म्हणून भगवंतावरच पूर्ण विश्वास धरावा. (४०) असा हा शबल रजोगुण प्रापंचिक आहे. तो थोडक्यात वर्णन केला आहे. आता यानंतर शुद्ध रजोगुण कसा असतो ते तू ऐक. तो सत्त्वगुणाप्रमाणे पारमार्थिक असतो. (४१) शुद्ध रजोगुणाचे साम्य सत्त्वगुणाशी आहे. भगवंताच्या भजनाचे तो मुख्य कारण आहे. (सत्त्वगुण कार्यशील झाला असेल तर तो शुद्ध रजोगुणच होय.) (४२) आतापर्यंत रजोगुणाची लक्षणे सांगितली ती श्रोत्यांना समजली असतीलच. आता यापुढे तमोगुणाच्या लक्षणांचे श्रोत्यांनी श्रवण करावे.

द. २-६ : (१) मागील समासामध्ये रजोगुणांची लक्षणे व कार्य सांगितले. आता तमोगुणाचे लक्षण ऐका. (२) संसार करीत असताना दुःखे प्राप्त झाली असता उद्विग्नता येते किंवा अत्यंत राग येतो हे तमोगुणाचे लक्षण आहे. (३) एकदा असा क्रोध अंगात भरला की माता, पिता, बंधु, बहिण, पत्नी कशाचीही ओळख न ठेवता त्यांना मारहाण करतो. (हे तमोगुणाचे लक्षण; हे शब्द प्रत्येक वेळी शेवटी वाचावे) (४) दुसऱ्याची हत्या करणे किंवा आत्महत्या करणे, स्वतःची जीवभावना विसरणे आणि बेफाम होणे. (५) अंगामध्ये क्रोध भरल्यामुळे पिशाच्चाप्रमाणे वागणे, कोणत्याही उपायाने राग आवरता न येणे. (६) आपले शस्त्र स्वतःवर चालविणे किंवा दुसऱ्यावर चालवून त्याला मारणे, असा जो प्रसंगी वागतो. (७) युद्ध प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पहावे किंवा लढाई सुरू असेल तेथे जावे असे वाटणे. (८) नेहमी भ्रमामध्ये वावरतो, ज्याची बुद्धी कधी स्थिर नसते, ज्याला झोप घेणे अत्यंत प्रिय असते. (९) अतिशय खादाड असतो, कडू किंवा गोड काहीच ध्यानात घेत नाही. जो अतिशय वेडगळ असतो तो तमोगुण असतो. (१०) जिवलगाचा मृत्यू झाला म्हणून स्वतःचा जीव देतो, आत्महत्या करून घेतो तो तमोगुण. (११) किडे, मुंग्या, जंगली जनावरे यांचा वध करणे आवडते, जो दयामाया

जाणतच नाही तो तमोगुण. (१२) स्त्री, बालके यांची हत्या करणे, पैसा मिळविण्यासाठी ब्राह्मणाचा जीव घेणे, गाईची हत्या करणे हा तमोगुण. (१३) ईर्षेने किंवा चेव येऊन किंवा चीड येऊन विष घ्यावेसे वाटते, दुसऱ्याचाही जीव घेण्याचा संकल्प करतो तो तमोगुण. (१४) मनामध्ये कपटीभाव धरून दुसऱ्याचे तळपट करतो (सर्वनाश करतो) जो सदा मस्तीमध्ये आणि उद्धटपणे वागतो तो तमोगुण. (१५) भांडणे जुंपावी असे वाटते, कुस्ती खेळावी (झोंबाझोंबीची हौस) वाटते, ज्याच्या चित्तात द्वेष उत्पन्न होतो. (१६) युद्ध पहावे, त्याची वर्णने ऐकावी, स्वतः लढाई करावी, मारावे किंवा मरावे असे वाटते तो तमोगुण. (१७) दुसऱ्याच्या भक्तीभावनेमध्ये मत्सरापोटी विघ्ने आणावी, देवालये फोडून टाकावी, फळती, फुलती झाडे तोडावी असे वाटते तो तमोगुण. (१८) ज्याला पुण्यदायी कार्ये आवडत नाहीत, अनेक प्रकारची पापे आवडतात, पाप करण्यात ज्याला भयच वाटत नाही तो तमोगुण. (१९) ब्रह्मवृत्तीचा उच्छेद करणे (ब्राह्मणांचे जीवनपोषणाचे मार्गच बंद करणे किंवा सात्त्विक प्रवृत्ती पसरविणाऱ्यांचे मार्ग बंद करणे.) प्राणीमात्रांना दुःखी करणे, मोठे गुन्हे करण्यात पुरुषार्थ वाटणे हे तमोगुणाचे लक्षण आहे. (२०) (घरांना, पिकांना) आगी लावणे, शस्त्राने मारहाण करणे, भूतबाधेचे प्रयोग, विषप्रयोग करून इतरांचा मत्सराने नाश करणे हा तमोगुण आहे. (२१) परदुःख पाहून समाधान वाटणे, निर्दयपणाची कृत्ये करण्याचा हव्यास धरणे, प्रपंचाचा कधीच वीट न येणे (त्यातच गोडी वाटणे) हा तमोगुण (२२) लोकांमध्ये भांडणे लावून देणे (कळलावेपणा) आणि ती पहाण्यात सौख्य वाटणे ही कुबुद्धी असणे हा रजोगुण. (२३) धनप्राप्ती झाली असता तिचा उपयोग इतरांना दुःखी करण्यासाठी करणे, मनात दयाबुद्धी नसणे हा तमोगुण. (२४) भाव, भक्ती, तीर्थ, देव यांच्याबद्दल तिरस्कार, वेदशास्त्राची गरजच ज्याला वाटत नाही तो तमोगुण. (२५) स्नानसंध्यादि (देहमनशुद्धी करणारे) कोणतेही नेम पाळत नाही, जो आचार धर्मापासून भ्रष्ट असतो (त्यांचे पालन करीत नाही) आणि ज्या गोष्टी निंद्य असल्याने करू नयेत त्याच करतो तो तमोगुण. (२६) थोरला भाऊ, आईवडिल यांचे बोलणे सहन न झाल्याने जो निघून जातो (गृहत्याग करतो) शीघ्रकोपी (माथेफिरु) असतो तो तमोगुण. (२७) भूक लागलेली नसतानासुद्धा खात सुटतो, उद्योग न करता स्वस्थ बसतो, कोणत्याही गोष्टीचे स्मरण चित्तामध्ये राहात नाही तो तमोगुण. (२८) चेटूक करण्याचा अभ्यास करणे, शस्त्रविद्या शिकण्याचा मनापासून छंद असणे, पहिलवानी यावीशी वाटणे हा तमोगुण. (२९) गळ टोचून घेणे, निखाऱ्यावरुन चालणे यासारखे नवस करणे, लाकडी त्रिशुलाने, चिमट्याने जीभ छेदून घेणे हा तमोगुण. (३०) मस्तकावर खापर ठेवून त्यात पेटत्या वस्तू घालून भाजून घेणे, पोत किंवा काकडा पेटवून स्वतःचेच शरीर होरपळून घेणे, किंवा शस्त्राने स्वतःलाच जखम करून घेणे हा तमोगुण. (३१) (रावणाप्रमाणे) स्वतःचे डोके देवाला वाहाणे किंवा देह समर्पण करणे, कडेलोट करून घेऊन आत्महत्या करणे हे तमोगुणाचे लक्षण. (३२) देवापुढे हट्टाग्रहाने धरणे धरून बसणे, किंवा टांगून घेणे, देवळामध्ये आत्महत्या करणे हा तमोगुण आहे. (३३) कामना मनात धरून निराहार उपोषण करणे, बाजूला निखारे ठेवून उन्हामध्ये बसणे, उलटे टांगून घेऊन धुरी घेणे किंवा जमिनीमध्ये स्वतःला पुरून घेणे हा तमोगुण. (३४) कामनेपोटी अनुष्ठाने करणे, श्वासोच्छवास कोंडून धरणे किंवा निपचित पडून राहाणे हा तमोगुण. (३५) केस, नखे वाढविणे, हात वर धरून

ठेवणे किंवा मौन धरणे (ही सर्व हटवादी उपासना) तमोगुणाचे लक्षण आहे. (३६) देहाविषयी निष्ठूरता धरून त्याला पीडा देणे, देहदुःख झाल्यावर चरफडत बसणे किंवा रागाच्या आवेशात देवास फोडून टाकावे हा तमोगुण. (३७) देवाची निंदा करतो, आशाळभूत असतो, अघोरी कृत्ये करतो, संतसंगती मुळीच धरीत नाही तो तमोगुण. (३८) अशा प्रकारची ही तमोगुणाची लक्षणे असाधारण आहेत. त्याचा त्याग करावा म्हणून ती सांगितली आहेत. (३९) तमोगुणामुळे जे वर्तन घडते ते अधोगतीला नेते. त्यामुळे मोक्षप्राप्ती कधीच होणार नाही. (४०) तमोगुणामुळे जी कर्मे घडतील त्यांची फळे भोगावीच लागतील आणि त्यामुळे दुःखाचे मूळ (किंवा कारण असा) जन्म चुकणार नाही. (४१) जन्म चुकविण्यासाठी (पुनरावर्तन सुटण्यासाठी) सत्त्वगुणच पाहिजे त्याचेच निरुपण पुढच्या समासामध्ये केले आहे.

(वरील समासामध्ये प्रारंभीच्या ओव्यात शबल रजोगुणाचे तर नंतरच्या ओव्यात शुद्ध तमोगुणाचे वर्णन आहे. देवाप्रीत्यर्थ घोर तप किंवा सकाम नवस यांचे वर्णन आहे. स्वतःला देहपीडा करून घेऊन साधू म्हणवून घेणारे बैरागी तमोगुणीच असतात. हे या समासावरून कळून येईल. अज्ञानी लोक त्यामुळे फसतातसुद्धा!)

द. २-७ सत्त्वगुणनिरुपण : (१) मागील समासात दारुण, दुःखदायक अशा तमोगुणाची लक्षणे सांगितली आता अतिशय दुर्लभ अशा सत्त्वगुणाचे वर्णन ऐका. (२) भजन सत्त्वगुणामुळे घडते, योग्यांना याच्या आधारामुळे सिद्धी प्राप्त होते. दुःखदायक संसार याच्यामुळे नष्ट होतो. (३) याच्यामुळे सद्‌गति मिळते. भगवतप्राप्तीचा मार्ग सापडल्यामुळे अशी शाश्वत मुक्ती मिळते की पुन्हा जन्ममरणाच्या फेऱ्यात मानव सापडत नाही. (४) जो भक्तांचे रक्षण (कोवसा-आधार), भवसागरातून पैलपार नेणारी नौका आणि मोक्षलक्षणांचे चिन्ह आहे तो सत्त्वगुण होय. (५) जो परमार्थ-पोषक आहे, महंताचे भूषण आहे आणि रजोगुण, तमोगुण यांचे निरसन करतो. (६) जो अत्यंत सुख देतो, आनंदाची लाट निर्माण करतो, जन्ममृत्यूचे निवारण करतो तो सत्त्वगुण. (७) अज्ञान नाहिसे करतो, ज्यामुळे पुण्यप्राप्ती होते, ज्यामुळे परमार्थाचा मार्ग आकलन होतो तो सत्त्वगुण. (८) असा हा सत्त्वगुण जेव्हा शरीरामध्ये प्रगट होतो तेव्हा माणसाची वर्तणूक कशी घडते ते आता सांगतो. (९) प्रपंच बाह्यतः लौकिकापुरता (आवश्यक तेवढाच) करीत असताना ईश्वराबद्दल मात्र अधिक प्रेम ज्यामुळे असते आणि वर्तन विवेकपूर्ण असते तो सत्त्वगुण. (१०) संसार दुःखाचे विस्मरण घडवितो, शुद्ध भक्तीमार्गाची दिशा दाखवितो प्रत्यक्ष ईश्वराचे भजन घडवितो तो सत्त्वगुण. (११) परमार्थाची आवड उत्पन्न होते, अध्यात्माच्या भावार्थात गोडी लागते, तत्परतेने परोपकार हातून घडतो. (१२) स्नानसंध्या करणे इत्यादि पुण्य घडते, मन शुद्ध विचाराने भरून राहते, त्याचप्रमाणे शरीर, वस्त्रप्रावरणे शुद्ध स्वच्छ राखण्याची इच्छा होते ते सत्त्वगुण. (१३) स्वतः यज्ञ करणे (यजन) व करविणे (याजन), स्वतः शिकणे (अध्ययन) व दुसऱ्यास शिकविणे (अध्यापन), स्वतः दानधर्म करणे ही सत्त्वगुणाची करणीच आहे. (१४) हरीच्या निरुपणाची व इतरांचे निरुपण ऐकण्याची आवड, ऐकल्यानंतर त्यानुसार स्वतःच्या वर्तनामध्ये इष्ट तो बदल घडविणे ही सत्त्वगुणाची लक्षणे आहेत. (१५, १६) घोडे, हत्ती, गाई, जमीन, मौल्यवान वस्तू (रत्ने) यांचे दान घेणे, द्रव्य, वस्त्रे, अन्न, पाणी इतरांना

देणे, ब्राह्मणभोजन घालून अन्नसमर्पण करणे ही सत्त्वगुणाची करणी आहे. (१७) कार्तिक स्नान, माघस्नान, व्रते व त्यांची उद्यापने, दाने, देवदर्शनार्थ यात्रा, उपासतापास हे सर्व निष्काम भावनेने घडते ते सत्त्वगुणामुळेच. (१८) हजारो, लाखो लोकांना भोजन घालणे, नाना प्रकारची दाने जर निष्काम बुद्धीने दिली तर तो सत्त्वगुण आणि याच गोष्टी जर सकाम भावनेने केल्या तर तो रजोगुण होय. (१९) आणि (२०) तीर्थक्षेत्रांना (अग्रहार) जमिनी इनामे देणे, विहीरी, तलाव, सरोवरे, देवळे व देवालयांची शिखरे, देवळाशेजारी धर्मशाळा, पायऱ्या, दीपमाळा, तुळशीची वृंदावने, पिंपळाचे पार बांधणे ..... हे सर्व सत्त्वगुणांमुळे होते. (निर्माता सत्त्वगुणी असतो.) (२१) झाडे लावणे, फळ पुष्पाच्या बागा लावणे, त्यांना पाणी देणे आणि तपस्वी लोकांना संतोष देणे सत्त्वगुणामुळे होते. (२२) संध्या करण्यासाठी मठ, एकान्तासाठी भुयारे, नदीकाठी घाट बांधणे, देवालयासाठी कोठ्या सत्त्वगुणच बांधतो. (२३) अनेक देवांची जी स्थाने आहेत तेथे नंदादीप सुरू करणे, मूर्तीला अलंकार, वस्त्रे अर्पण करणे हा सत्त्वगुण. (२४) जेंगट, मृदुंग, टाळ, दमामे, नगारे, कर्णे इत्यादि वाद्ये देवाला अर्पण करून त्यांच्या सुस्वराचे घोष निर्माण करतो. (२५) अशा प्रकारची नाना उपकर्णे देवालयात अर्पण करून तत्परतेने हरिभजन करतो तो सत्त्वगुण. (२६) छत्र्या, पालख्या, दिंड्या-पताका, निशाणे अर्पण करतो, देवावर चौऱ्या ढाळतो, अब्दागिरी धारण करतो तो सत्त्वगुण. (२७) समाधी वृंदावनापुढे रांगोळ्या काढणे, सडा संमार्जन करणे यात आवड असणे हा सत्त्वगुण. (२८) देवासाठी सुंदर उपकरणी, मंडप, चांदवे, आसने अर्पण करतो. (२९) प्रसादासाठी खाद्य पदार्थ, नाना प्रकारचे नैवेद्य, सुंदर फळे मागवून अर्पण करतो तो सत्त्वगुण. (३०) ज्याला अशी देवाच्या भक्तीची आवड लागलेली असते की, झाडलोट करण्यासारखी हलकी कामे देवद्वारामध्ये स्वतः करतो. (३१) विशेष तिथी, पर्व किंवा महोत्सव प्रसंगी याला मनापासून आवडीने काया, वाचा, मनाने सेवा करावीशी वाटते. (३२) हरिकथेला तो तत्पर असतो, गंध, माळा, बुक्का हाती घेऊन तो निरंतर उभा राहतो. (३३) अशा प्रकारची सामुग्री घेऊन जे स्त्री/पुरुष देवालयात उभे राहून सेवा करतात तो त्यांचा सत्त्वगुणच असतो. (३४) आपले लौकिकातील मोठेपण (कीर्ती) विसरून देवाची हलकीसलकी कामे करीत भक्तीपूर्वक निकट उभा राहतो तो सत्त्वगुण. (३५) आपले थोरपण बाजूला ठेवून हलकी कामे करतो. त्यासाठी तिष्ठत उभा असतो तो सत्त्वगुण. (३६) देवासाठी उपासतापास करतो, विडा भोजन वर्ज्य करतो, नित्यनियमाने (विशिष्ठ वेळी) जप ध्यान करतो तो सत्त्वगुण. (३७) कोणाशीही कठोर शब्दात बोलत नाही, मर्यादेने वागतो, योगीजनांना संतोष देतो तो सत्त्वगुण. (३८) देहाभिमान सोडून निष्कामवृत्तीने जो कीर्तन करतो, तो करीत असताना अंगी घाम येणे, शरीर रोमांचित होणे हे भाव उत्पन्न होतात तो सत्त्वगुण. (३९) अंतरामध्ये ईश्वराची भक्ती असल्यामुळे डोळे भरून येतात, देहाचे भान राहात नाही. (४०) हरिकथेबद्दल अत्यंत प्रेमामुळे त्याला कंटाळा येण्यासारखी विकृती होत नाही, आरंभापासून शेवटपर्यंत हरिकथेत प्रेम टिकून राहते तो सत्त्वगुण. (४१) तोंडाने हरिनाम घेतो, हाताने टाळी वाजवत गुणवर्णन करतो, भक्तांची पायधूळ जो आदराने मस्तकी लावतो तो सत्त्वगुण. (४२) देहाचा अभिमान नष्ट होऊन, विषयांबद्दल वैराग्य मनी येते, माया ही असत्य आहे हे ज्यामुळे कळते तो सत्त्वगुण. (४३) जन्मफेऱ्यातून सुटण्यासाठी काय उपाय करावा, संसारात आसक्त होण्यात काय

अर्थ, अशा प्रकारे मनात विचार उकलू लागतात, तो सत्त्वगुण. (४४) संसाराचा मनाला खरोखरी त्रास वाटून काही भजन करावे असे मनामध्ये ज्ञान होते तो सत्त्वगुण. (४५) प्रापंचिक व्याप असतानासुद्धा आदराने नित्यनेमाने रामाची भक्ती करतो तो सत्त्वगुण. (४६) प्रापंचिक मंडळींबद्दल प्रेमभाव कमी होतो आणि परमार्थाकडे धाव सुरू होते. संकटे आली तर (घाबरून न जाता) सामना करण्याचे धैर्य येते तो सत्त्वगुण. (४७) सर्वकाळ मनाचे उन्नयन झालेले असते. (उदासीन याचा अर्थ खिन्न असा नाही) नाना प्रकारच्या उपभोगांचा कंटाळा येतो, ईश्वराचे भजन करावेसे वाटते तो सत्त्वगुण. (४८) संसारातील कोणत्याही पदार्थाबद्दल मनात आकर्षण नाही, फक्त ईश्वराचे स्मरण रहावे अशी दृढ इच्छा असते, तो सत्त्वगुणाचा परिणाम. (४९) (एककल्ली वृत्ती झाल्यामुळे) लोक भ्रमिष्टसुद्धा म्हणतात पण याचे ईश्वरानुसंधान वाढते असते आणि ईश्वरप्राप्तीचा निश्चय मनात असतो तो सत्त्वगुण. (५०) अंतःकरणात एक प्रकारे स्फूर्ती येऊन स्वस्वरूपाबद्दल (खऱ्या 'मी'बद्दल) तर्क भरून राहातो. चुकीच्या संदेहाचे निरसन होते ते सत्त्वगुणामुळेच. (५१) शरीराचे सार्थक होण्यासाठी देवाच्या सेवेत झिजावे असा उद्योग करावासा वाटणे हे सत्त्वगुणाचे लक्षण आहे. (५२) शांती, क्षमा आणि दया व ईश्वरप्राप्तीचा निश्चय ज्याच्या चित्तात असतो तो सत्त्वगुणी. (५३) अतीत अभ्यागत (पाहुणे) घरी आले असता त्यांना व भुकेलेल्यांना अन्न दिल्याविना जाऊ देत नाही, यथानुशक्ती दान देतो तो सत्त्वगुण. (५४) (तडी-तापडी) यात्रेकरूंना, भिक्षेकरी, गरीब लोक आश्रयासाठी आले असताना त्यांना उतरण्यासाठी जागा देतो. (५५) घरी पुरेसे अन्न नसताना तो यथाशक्ती लोकांना देतो. कोणाला विन्मुख करीत नाही. तो सत्त्वगुण. (५६) ज्याने आपली जीभ जिंकली आहे (खाणे आणि बोलणे दोन्हीवर संयमाने ताबा मिळविला आहे.) ज्याची वासना तृप्त झाली आहे, ज्याला कोणतीही कामना राहिली नाही तो सत्त्वगुण. (५७) जे होणार आहे ते भगवंतांच्या इच्छेने होणार या भावनेने, जरी प्रपंचामध्ये काही आघात झाला (संकटे आली) तरी ज्याचे धैर्य डळमळत नाही तो सत्त्वगुण. (५८) एका ईश्वरासाठी सर्व सुखे बाजूला सारतो इतकेच नव्हे तर देहही ईश्वरार्पण करतो. (५९) (इंद्रिये बहिर्मुख असल्यामुळे) विषयाकडे वासना साहजिकच धाव घेते पण जो स्थिर राहातो व धैर्य सोडून देत नाही तो सत्त्वगुण. (६०) देहाला संकटामुळे कष्ट झाले, तहान भूक यामुळे देह गलितगात्र (वोसावला) झाला तरी ज्याचा समाधानाचा किंवा साधनेचा निश्चय कायम राहातो तो सत्त्वगुणी. (६१) श्रवण-मनन आणि निदिध्यास (सतत चिंतन) यांनी शुद्ध आत्मज्ञान प्राप्त होते. (६२) जो निरहंकारी असतो, ज्याची आशा कोठेच गुंतून रहात नाही, जो कृपा करण्यासच प्रवृत्त होतो तो सत्त्वगुण. (६३) सर्वांशी नम्रपणे बोलतो, सदाचाराची मर्यादा सांभाळतो, त्यामुळे सर्वांना समाधान देतो तो सत्त्वगुण. (६४) सकळांशी (आर्जवी) लीनतेने वागतो, त्यामुळे विरोधाला वावर नसतो, परोपकारासाठी जीवन खर्च करतो तो सत्त्वगुण. (६५) आपल्या स्वतःच्या कामापेक्षा दुसऱ्याचे कार्य सिद्धीला मदत करतो, मेल्यावर कीर्ती मागे ठेवून जातो तो सत्त्वगुण. (६६) दुसऱ्याचे गुणदोष स्वतःला दिसले तरी समुद्राप्रमाणे सर्व पोटात सामावून घेतो, (इतरांना सांगत सुटत नाही) तो सत्त्वगुण. (६७) कोणी वावगा बोलला तरी ते सहन करतो, प्रत्युत्तर (त्याच शब्दात) देत नाही, राग आला तरी ताब्यात ठेवतो सत्त्वगुण. (६८) आपण अन्याय केला नसतानासुद्धा कोणी छळ केला, अनेक प्रकारे त्रास

दिला तरी तो मनातच गिळून टाकतो तो सत्त्वगुण. (६९) देहाने इतरांसाठी झिजतो, (सन्मार्ग न सोडताही) दुर्जनास प्रिय होतो, निंदा करणाऱ्यांवरसुद्धा उपकार करतो तो सत्त्वगुण. (७०) मन जरी भलतीकडे सैरावैरा धाव घेत असले तरी ते विवेकाच्या (अंकुशाने) आवरतो, आणि इंद्रिय दमन करतो तो सत्त्वगुण. (७१) चांगल्या कर्माचे आचरण करावे, वाईट कर्मांचा त्याग करावा आणि भक्तीमार्गाने जावे हा सत्त्वगुण. (७२) प्रातःस्नान करणे ज्याला आवडते, पुराण ऐकणे, मंत्रोपचारासह देवपूजा आवडते तो सत्त्वगुण. (७३) ग्रहणवेळी जो जपजाप्य करतो, वसंतपूजा तत्परतेने करतो, देवाच्या जयंत्या प्रेमाने साजऱ्या करतो. (७४) परदेशी माणूस मरण पावला असता त्याचा संस्कारपूर्वक अंत्यविधी करतो किंवा करण्यास सहाय्य देतो. (७५) जर कोणी भांडणामध्ये दुसऱ्याला मारहाण करीत असेल तर त्याला सोडवितो, कोणी बंधनात, दुःखात पडला असेल तर त्याची सुटका करतो. (७६) कोटी शिवलिंगार्चन, बिल्वदलाची लाखोली वाहणे, अभिषेक करणे (यासारखी व्रते करणे), नामस्मरणावर श्रद्धा असणे, प्रापंचिक अडचणीतून स्वतःला देवदर्शनासाठी वेळ काढणे हा सत्त्वगुण. (७७) संतदर्शनासाठी त्वरेने धावतो, त्यामध्ये परमसुखाने त्याचे अंतःकरण हेलावते, अत्यादराने त्यांना वंदन करतो तो सत्त्वगुण. (७८) संतांचा कृपाशीर्वाद मिळाल्याने ज्याच्या वंशाचा उद्धार होतो, सत्त्वगुणामुळे तो ईश्वरी अंशच असतो. (७९) जो लोकांना सन्मार्गाची दिशा दाखवतो, ईश्वराच्या भजनाला प्रवृत्त करतो, अज्ञानी जीवांना ज्ञान देतो तो सत्त्वगुणच होय. (८०) सत् संस्कार आवडतात, देवाला प्रदक्षिणा घालतो, नमस्कार करतो, पाठ केलेले स्मरणात राहते तो सत्त्वगुण. (८१) भक्तीची आवड असते, त्यामुळे धार्मिक ग्रंथांचा संग्रह करतो, नाना प्रकारच्या धातूच्या मूर्तींचे पूजन करतो तो सत्त्वगुण. (८२) स्वच्छ घासल्याने चकाकणारी पूजेची उपकरणे, माळा, जपमाळ ठेवण्याची गवाळी, शुद्ध स्वच्छ आसने, वस्त्रे यांची आवड असणे हे सत्त्वगुणाचे लक्षण. (८३) दुसऱ्याला दुःख झाले तर स्वतःही दुःखी होतो, दुसऱ्याला संतोष झाला तर सुख वाटते, वैराग्य पाहून आनंदी होतो तो सत्त्वगुण. (८४) दुसऱ्यास अलंकार किंवा पदवी मिळाली तर ती स्वतःलाच मिळाल्याप्रमाणे आनंद होतो, दुसऱ्याच्या दुःखामुळे ज्याला दुःख होते तो सत्त्वगुण. (८५) असो आता हे बरेच सांगून झाले. थोडक्यात हेच की देवधर्मात ज्याचे चित्त रंगते, जो निष्काम भजन करतो तो सत्त्वगुण. (८६) असा हा सत्त्वगुण सात्त्विक असल्यामुळे संसारातून तारून नेतो. त्याच्यामुळे सारासार विवेक किंवा विवेक निर्माण होतो. ज्ञानाचा विवेक त्यामुळेच स्फुरण पावतो. (८७) सत्त्वगुणामुळे ईश्वराची भक्ती घडते, त्याच्यामुळेच ज्ञान प्राप्त होते आणि त्याच्यामुळे शाश्वत स्वरूपाची मुक्ती (सायुज्यमुक्ती) जीवाला लाभते. (८८) असे हे सत्त्वगुणाचे वर्णन बुद्धीनुसार केले आहे. श्रोत्यांनी सावध होऊन पुढील निरूपण ऐकावे.

स्वाध्याय ५ वा

द. २-८ आणि द. २-९ (सद्विद्या निरूपण आणि विरक्तलक्षण निरूपण)

(१) आता सद्विद्येची अत्यंत शुद्ध व चांगली लक्षणे ऐका. त्या लक्षणांबद्दल आपण विचार केला तर आपल्या अंगी ती लक्षणे बलपूर्वक संचार करू लागतात. (२) सद्विद्येचा जो मनुष्य असतो त्याच्या अंगी उत्तम लक्षणे अधिकच असतात. ते गुण ऐकले तरीसुद्धा मनाला फार समाधान वाटते. (३) असा मनुष्य श्रद्धाळू, (मागील समासात सांगितल्याप्रमाणे) सात्विक प्रवृत्तीचा, प्रेमळ तसेच शांत, क्षमाशील, दयाळू, नम्र आणि चांगल्या कामासाठी तत्पर; अमृताप्रमाणे उत्साहवर्धक भाषण करणारा असतो. (आता पुढील ६ ओव्यांमध्ये जे गुण सहसा एकत्र आढळत नाहीत अशा गुणांच्या जोड्या दिलेल्या आहेत. यावरून श्रीसमर्थांची निरीक्षणशक्ती किती भेदक होती ते आपल्या ध्यानी येईल.) सद्विद्येचा पुरूष कसा असतो - (४) अतिशय सुंदर असून चतुर (बुद्धिवंत), अत्यंत बलशाली असून धिमा (किंवा शांतपणे विचार करणारा), अतिशय श्रीमंत असून उदार असणारा (५) मोठा ज्ञानी असून भक्त, महापंडित असूनही विरक्त, मोठा तपस्वी असून शांत वृत्तीचा (६) वक्ता असून मनात लोभ नसणारा, सर्व ज्ञान असूनही इतरांचे आदरपूर्वक ऐकणारा, गुणांमध्ये श्रेष्ठ असूनही सर्वांशी नम्रतेने वागणारा, (७) राजा असूनही धर्माप्रमाणे वागणारा, शूर असून विचाराने वागणारा, तरूण असून अतिशय नियमबद्धतेने वागणारा (८) वाडवडिलांच्या वागण्याच्या रीती पाळणारा, कुलाचार सांभाळणारा, शरीरपोषणासाठी योग्य असा आहार घेणारा कुशल वैद्य असून परोपकाराची दृष्टी असलेला व ज्याच्या हातावर कमलचिन्ह आहे असा (कमलचिन्ह शुभ मानले जाते) (९) कार्य यशस्वी करूनसुद्धा त्याबद्दल अहंभाव नसलेला, उत्तम गायक असून भगवत्‌भक्त असणारा, संपन्न असून देवाची भक्ती करणारा (गायनकलेचा उपयोग शृंगारिक गाणी गाण्याकडे न करणे आणि श्रीमंतीचा माज येऊन ईश्वराचे विस्मरण होणे अपेक्षित आहे.) (१०) तत्वज्ञानी असून आसक्ती नसणारा, बहुश्रुत असून सज्जन असणारा, राजदरबारी मंत्री असून गुणवंत, नीतीवंत असणारा. (११) साधु, वर्तनाने पवित्र, पुण्यवान, अंतःकरण स्वच्छ असलेला, धर्मनिष्ठ, कृपाळू, कर्मावर निष्ठा असणारा, स्वधर्मपालनामुळे निर्मळ, लोभ किंवा आसक्ती नसणारा आणि ईश्वरमार्गावर सुयोग्य वाटचाल न झाल्याबद्दल पश्चात्ताप वाटणारा. (१२) परमार्थामध्ये अत्यंत गोडी, आवड व प्रीती असणारा, शुद्ध मार्गावर चांगले वर्तन ठेवणारा, ध्येयावर वृत्ती स्थिर असणारा, श्रुतीस्मृती या धार्मिक तत्त्वांचा अभ्यास, लीला किंवा सहज खेळ केल्याप्रमाणे युक्तीने कर्म करण्याची कला असणारा, ईश्वराची स्तुती करावी याचे ज्ञान असणारा बुद्धिवान, तसेच ऐहिक गोष्टींचा माहितगार असणारा. (१३) धूर्त व दक्ष (तत्पर) योग्य प्रकारे तर्क करणारा (जगातील लबाड लोकांना तर्काने ओळखून वागणारा), सत्याने वागणारा, वाङ्मयात रूची असणारा, नेमस्तपणे वागणारा, विचारशक्तीने जणू आरपार पाहणारा, कौशल्याने झटपट काम करू शकणारा, आणि लोकांना चमत्कार वाटावा असे वर्तन असणारा. (१४) लोकांचा तारतम्य ठेवून आदर ठेवणारा, (नाटक, औषध आणि राजकारणातील कारस्थाने इ.) प्रयोग

जाणणारा, वेळप्रसंगाची जाण असणारा, श्रेयस्कर कार्य कोणते याचा ज्ञाता, आणि चिकित्सक भाषण करणारा. (१५) सावधपणे वागणारा दीर्घ प्रयत्नाचा कंटाळा नसणारा साधक असतो, वेदशास्त्राचा अभ्यास करणारा, परोक्ष आणि अपरोक्ष ज्ञानाचा दृढतेने यथार्थ बोध इतरांना करणारा, (१६) तीर्थक्षेत्रात पुरश्चरण करणारा, शरीराला होणारे कष्ट सहन करून दृढतेने एखादे व्रत करणारा (१७) सत्य, आणि शुभ बोलणारा, कठोर शब्द न वापरता कोमलतेने बोलणारा, एकदा दिलेला शब्द पाळणारा निश्चयात्मक (संदेह निर्माण न होईल असे) बोलणारा, नेहमी सौख्यकारक बोलणारा (श्रोत्यांना सुख देणारा) (१८) ज्याच्या वासना तृप्त झालेल्या आहेत असा, योगाचा सखोल अभ्यास झालेला, विशाल बुद्धी-भावना ठेवणारा, सदोदित प्रसन्न दिसणारा वैराग्यशील, मृदु स्वभावाचा, सत्वशील, शास्त्रशुद्ध आचरण करणारा, कपटभाव नसणारा, निर्व्यसनी, (१९) चातुर्याने कामे करणारा, संगीतामधील जाणकार त्यात रस असणारा, निरपेक्षपणे मदत करणारा, लोकसंग्रह करणारा, सर्व प्राणीमात्रांशी विनयपूर्वक वागून सख्य करणारा, सरळपणे वागणारा. (२०) द्रव्यप्राप्ती व स्त्रिया याबद्दल पवित्र वर्तन असणारा, नीतीमर्यादेला धरून वागणूक ठेवणारा, अंतःकरण शुद्ध असलेला, प्रपंच आणि परमार्थ यांमध्ये निर्मळ भाव असलेला (परमार्थातसुद्धा अपवित्र भाव ठेवणारे भोंदू असतात), आसक्ती कशातही राहिलेली नसल्यामुळे सर्वच बाबतीत शुद्ध आचार-विचार असणारा. (२१) मित्र या दृष्टीने परहित करणारा, मधुर भाषणाने लोकांची दुःखे नाहिशी करणारा, सामर्थ्याने दुर्जनांना दंड देऊन सज्जनांचे रक्षण करणारा, आणि पराक्रमामुळे सर्व जग ज्याला मान देते असा. (वेत्रधारी = काठी धारण करणारा) (२२) संशयांचे निराकरण करणारा बुद्धिवान वक्ता, जाणकार असूनही श्रवण करणारा, कथा सांगताना (निरूपण करताना) अर्थपूर्ण-वाजवी बोलणारा (२३) वादंग न वाढविता सुसंवाद करणारा, कोणत्याही प्रकारची उपाधी किंवा आसक्ती नसणारा, अनुचित अपेक्षा नसणारा, राग न धरणारा, द्वेष, मत्सर इ. दोषांपासून अलिप्त असणारा. (२४) ज्याला परब्रह्माचे निश्चित ज्ञान आहे, जो तृप्त असून भक्ती करणारा, सिद्धावस्थेला जाऊनसुद्धा जो साधना करतो असा उपासनेचे रक्षण करणारा. (२५) मूर्तीमंत सुख, संतोष, आनंद, हास्य सर्वभूती एकात्मता आणि आत्मभाव ठेवणारा असतो. (२६) भाग्य, यश, रूप, गुण यांनी भूषित असतो आणि आचारशील, क्रियाशील, विचारशील ही त्याची स्थिती असते. (२७) तो यश, कीर्ती, शक्ती, सामर्थ्य, वीरता, वर देण्याचे सामर्थ्य असलेला सत्य सांभाळणारा असतो. (२८) विद्या, कला, संपत्ती, सुलक्षणे, कुलशीलवान, पवित्र, सामर्थ्यसंपन्न आणि दयाळू असतो. (२९) युक्ती, चांगले गुण, बुद्धी, मोठे धारिष्ट्य, संप्रदाय, नेहमी संतुष्टता, निरिच्छ वृत्ती, वैराग्य इत्यादि सद्‌गुणांमुळे तो भूषित असतो. (३०) असो अशा प्रकारचे उत्तम गुण हे सद्‌विद्या असण्याचे लक्षण आहे, त्यांच्या प्राप्तीसाठी अभ्यास करावा म्हणून हे थोडेसे निरूपण केले आहे. (३१) रूप, सौंदर्य हे प्रयत्न करूनही अंगी येऊ शकत नाहीत. (ते निसर्गाचे देणे आहे) उपजत गुण हे कोणत्याही उपायाने बदलत नाहीत. म्हणून काही तरी नवीन सद्‌गुण अंगी आणण्याचा प्रयत्न करावा. (आगंतुक) नवीन सद्‌गुण प्रयत्नसाध्य आहेत. (३२) अशा प्रकारची ही सद्‌विद्या चांगली असते. ती सर्वांपाशीच असावी पण विरक्त पुरूषाने मात्र तिच्या प्राप्तीसाठी अगत्यपूर्वक, जाणीवपूर्वक अभ्यास केला पाहिजे. (हे गुण अंगी बाणविण्याचा

विशेष यत्न करावा. निस्पृह कार्यकर्ते समाजात असणे ही निरंतरची सामाजिक गरज आहे.)

द. २-९ विरक्त लक्षणे (प्रापंचिक उपाधींपासून जो सुटलेला आहे, षड्रिपूंच्या पाशापासून ज्याने विचारपूर्वक सुटका करून घेतलेली आहे तोच खरा लोककल्याणकारी कार्यकर्ता होऊ शकतो. अशांची लक्षणे) (१) वैराग्य संपन्नांची किंवा विरक्तांची लक्षणे आता ऐका. योगी पुरुषांच्या अंगी जे सामर्थ्य असते ते प्राप्त होण्यासाठी कोणते गुण असावेत ते ऐका. (२) या गुणामुळे विरक्ताची सद्कीर्ती वाढेल, जन्माचे सार्थक होईल आणि त्याचा (महिमा) महत्त्व वाढेल. (३) त्यामुळे परमार्थात यश मिळेल, आनंद उचंबळेल, विवेकयुक्त वैराग्य (जे मुळात असेल) ते दुप्पट होईल. (४) ज्यामुळे आत्मसुख भरपूर मिळेल, सद्विद्या प्रसन्न होईल. मोक्षप्राप्तीसह (ऐहिक) भाग्यही वाढेल. (५) मनातील इच्छा, अपेक्षा परिपूर्ण होतील आणि गोड बोलण्यातील जणू सरस्वतीच मुखामध्ये प्रवेश करील. (६) ती लक्षणे ऐकावी आणि मनामध्ये घट्टपणे ठसवून ठेवावी; म्हणजे तो विरक्त जगामध्ये विख्यात होईल. (७) विरक्ताने साधक-बाधक आणि सार-असार विवेक जागृत ठेवावा. त्याने अध्यात्मज्ञानाचा प्रसार करावा, (स्वैर असणारी) इंद्रिये ताब्यात ठेवण्याचे धैर्य साधावे. (८) विरक्ताने स्वतःची अध्यात्मिक साधना सांभाळून इतरांना ईश्वर भजनाला प्रवृत्त करावे. त्याने मुख्यत्वे ब्रह्मज्ञान लोकांमध्ये प्रगट करावे. साधना कशी करतात ते सांगावे. (९) विरक्ताने भक्तीचा प्रसार करून वाढवावी. मनःशांती कशी असते ते उदाहरण लोकांपुढे ठेवावे. आपली स्वतःची वैराग्याची स्थिती सांभाळावी, विचलित होऊ नये. (१०) विरक्ताने सत्क्रियेला प्राधान्य द्यावे. त्याने स्वतःची अनासक्ती समाजातही पसरवावी. आपली निर्वासनता, निरिच्छता मनात दृढ ठेवावी. (११) विरक्ताने धर्माचे पुनरूज्जीवन समाजात करावे, नीतीने वागावे आणि क्षमाशीलता सांभाळावी (त्यामुळे लोकसंग्रह होतो.) (१२) परमार्थमार्ग तेजाने उजळावा. विचारांची चाळणा करावी. सत्त्वगुण जवळ ठेवून सन्मार्गाने जावे. (१३) विरक्ताने भाविकांना सांभाळून जवळ करावे. प्रेमळ भक्तांची मने तृप्त करावी. जी भाबडी (निरागस) माणसे शरण येतील त्यांची उपेक्षा करू नये. (१४) विरक्ताने मोठी दक्षता पाळावी. (एरव्ही घसरण्याची शक्यता असते,) आपले मनच साक्षीला घ्यावे. परमार्थाची बाजू घ्यावी. (१५) विरक्ताने साधनेचा अभ्यास करावा, दृढ उद्योगी व्हावे. विस्कटलेला परमार्थ आपल्या वाचाशक्तीने पुन्हा उभारावा. (१६) विरक्ताने शुद्ध ज्ञान सांगावे, वैराग्याची स्तुती करावी आणि सर्वांना निश्चयपूर्वक समाधान द्यावे. (१७) मोठमोठी उत्सवा (जयंत्या आदि)ची पर्वे (अचाट-कल्पनातीत मोठी) करावी. भक्तमंडळे थाटात चालवावी. प्रयत्नपूर्वक (कचाटे) उपासनामार्गाचे (वैभव) महत्त्व वाढवावे. (१८) हरीकीर्तन करतानासुद्धा अध्यात्म निरूपण वाढवावे. (सगुणाकडून निर्गुणाकडे भक्तीची चाल असावी.) निंदा करणारे दुर्जन समाजात असतात त्यांना लाज वाटेल इतक्या उत्तम प्रकारे भक्तीमार्गाचा प्रचार करावा. (१९) अनेकांवर उपकार करावे. भलेपणाचा जीर्णोद्धार करावा (जीर्णोद्धार - पूर्वी जे होते ते निर्बल झाले. ते पुन्हा सबल करावे. जीर्णोद्धार हा फार अर्थपूर्ण शब्द येथे वापरला आहे.) आणि (बळेचि) स्वसामर्थ्याने सन्मार्गाकडे लोकांना वळवावे. (प्रबोधनाचे सामर्थ्य विरक्तापाशी असावे) (२०) स्नान, संध्या, जप, ध्यान, तीर्थयात्रा, भगवत्भजन नित्यनेम पवित्रपणे करावे व अंतःकरण शुद्ध राखावे. (मनाची मलिनता घालविण्याचा मार्ग येथे दिला आहे.) (२१) विरक्ताने अतिशच निश्चयी राहून

त्यायोगे संसार ईश्वरार्पण बुद्धीने करून सर्वांना सुख द्यावे. आपल्या संगतीत जे येतील त्या सर्वांचा उद्धार करावा. (सन्मार्गाला लावावे) (२२) विरक्ताने कोणत्याही प्रसंगी धैर्य धरावे. आपल्या ऐहिक वा पारमार्थिक धनाचा उदारपणाने वापर करावा. निरूपण करताना (कंटाळा न करता) तत्परतेने करावे. (२३) विरक्ताने गाफील राहू नये. सावध असावे. (अशुद्ध मार्ग कदापि न धरता) शुद्ध मार्गाने जावे. आपली (काया-वाचा) झिजवून पश्चात् कीर्ती मागे उरवावी. (२४) विरक्ताने (आपल्यासारखेच) समधर्मी शोधून काढावे. साधूसंत ओळखावे. संत, योगी, आणि सज्जन यांची मैत्री करावी. (दांभिक व संत यांची पारख करता आली पाहिजे) (२५) विरक्ताने (मंत्रसिद्धीसाठी ठराविक जप) पुरश्चरणे करावी. तीर्थयात्रा कराव्या, नाना ठिकाणी रमणीय (देव)स्थाने करावी. (सौंदर्यदृष्टीचे विरक्ताला वावडे नाही) (२६) विरक्ताने (लोकसंग्रहाची) उपाधी करावी पण कर्तेपणा आपणाकडे नाही, ही वृत्तीची अलिप्तता सोडू नये. कशाचीही दुराशा चित्तामध्ये ठेवू नये. (२७) विरक्ताने अंतर्मुख राहून आचार ठेवावा. त्याने अनाचार करू नये. (क्रियाभ्रष्ट नसावे) विरक्ताने पराधीनता स्वीकारू नये. (स्वावलंबी असावे) कारण त्यामुळे महत्त्व नष्ट होते. तसे होऊ देऊ नये. (२८) विरक्त हा प्रत्येक दृष्टीने चतुर असावा, त्याने वेळ-प्रसंग यथार्थपणे समजून वर्तन करावे. (२९) विरक्ताने एकाच ठिकाणी मुक्काम ठोकू नये तसेच एकलकोंडेपणा करू नये. सर्व विषयांचा त्याने अभ्यास करावा. सर्व प्रसंगी बरोबर (साधक-बाधक) विचार करून चातुर्याने वागावे. (३०) कीर्तन, अध्यात्म निरूपण, सगुण भजन आणि ब्रह्मज्ञान, शरीरज्ञान (देहरचनेचे ज्ञान), तत्त्वज्ञान हे सर्व विरक्ताला माहिती असावे. (३१) कर्म, उपासना, ज्ञान हे मार्ग ठाऊक असावेत. त्याचप्रमाणे सिद्धांत, प्रवृत्ती निवृत्ती हे सर्व मार्गही त्याला ज्ञात असावेत. (परमार्थ साधनांची लक्षणे ठाऊक असावीत.) (३२) प्रेमळस्थिती (ईश्वराचे गुणवर्णन ऐकताना डोळे पाणावणे इ.) उदासस्थिती (अलिप्तप्रवृत्ती), योग, ध्यान अवस्था, विदेहस्थिती (देहभावना लय पावणेची अवस्था) सहजस्थिती (साक्षीभावाने पहाण्याची स्थिती) यांचे ज्ञान विरक्ताला असावे. (३३) ध्वनी (अनाहतध्वनी), नाना प्रकारचे प्रकाश व दर्शने (ज्योती, चांदणी, प्रकाश या हृदयातील कल्पित वस्तूंवर लक्ष ठेवणे आणि कल्पनेने तेथेच लय करणे) नाना मुद्रा (खेचरी, भूचरी, चाचरी, अगोचरी (द. ४-१-१४ पहा) व ब्रह्मात्मभाव प्रगटविणारी विविध आसने (पद्मासन, सहजासन, सिद्धासन) अनेक मंत्र, यंत्र (रोग नाहिसे होण्यासाठी यंत्रे) यांचे विधिविधान, अशी अनंत मते पाहून जे आपल्या साधनेसाठी आवश्यक वाटेल ते घ्यावे बाकीचे सोडून द्यावे. (त्यांच्या गुंत्यात सापडू नये) (३४) विरक्ताने सर्वांशी मित्रत्वाने वागावे, पण स्वतंत्र असावे. बहुगुणी असल्याने विचित्र (आश्चर्यकारक) गुण प्रकट करावे (जे गुण सहसा एकत्र येऊ शकत नाही असे गुण असतील तर लोकांना ते विचित्र वाटते) (३५) विरक्ताने वैराग्यशील असावे. त्याने हरिभक्त असावे. अलिप्तपणे वागून नित्यमुक्त (निर्वासन) रहावे. (३६) विरक्ताने ग्रंथ अभ्यासावे, मत मतांतराचे खंडन या अभ्यासातून करावे. त्याने मोक्षाची इच्छा असणाऱ्यांना साधनेचा शुद्ध मार्ग दाखवावा. (३७) त्याने मुमुक्षुंचे संशय नष्ट करावे व आत्मप्राप्तीची योग्य दिशा दाखवावी. विरक्ताने सर्वांशी आपुलकीने वागावे. (कोणाशी फटकून राहू नये.) (३८) त्याने निंदकानाही वंदन करावे, साधकांना उपदेश करावा. विरक्ताने मुमक्षुचे संबंधात निरूपण करून प्रपंचामध्ये हरवून गेलेल्या बद्धांना जागृत करावे.

(ही केवढी अपेक्षा आहे! ओवीचा हा चरण समजण्यासाठी मुमुक्षनिरूपण हा समासच वाचावा) (३९) विरक्ताने सद्गुणांचा अंगिकार करावा, अवगुणांचा त्याग करावा. अवगुणांमुळे जी हानी होते ती विवेकबळावर नाहिशी करावी. (४०) अशा प्रकारची ही उत्तम लक्षणे एकाग्र मनाने श्रवण करावी. विरक्त पुरूषाने त्याचा अव्हेर (तिरस्कार वा त्याग) करू नये. (४१) इतके सर्व सहजपणाने सांगितले आहे. त्यातील आपणास जे मान्य होईल ते स्वीकारावे. पुष्कळच सांगितले म्हणून श्रोत्यांनी उदास होऊ नये. (कंटाळा करू नये) (४२) पण उत्तम लक्षणे न स्वीकारता अवलक्षणेच स्वीकारली तर त्यामुळे हलकेपणा (हीनता) पदरी येते. अशामुळे पढतमूर्खता प्राप्त होते. (४३) तो पढतमूर्ख नेमका कसा असतो त्याचे निरूपण पुढच्या समासामध्ये आहे ते सावधान चित्ताने ऐकावे.

स्वाध्याय ६ वा

द. ११-१० आणि १५-२ (निःस्पृहवर्तणुक आणि निःस्पृहव्याप)

(निःस्पृह व्यक्तीच समाजाचे खऱ्या अर्थाने कल्याण करू शकते. द. ११-१० हा समास म्हणजे श्रीसमर्थांचे स्वतःचे चरित्र आहे असे स. भ. कै. नानासाहेब देव यांनी म्हटले आहे. निःस्पृहाने कसे वागावे त्याने कार्याचा व्याप कसा करावा हे या दोन समासांमध्ये सांगितले आहे.)

द. ११-१० : (१) मूर्ख संकुचित विचाराचा तर चतुर व्यापकपणे सर्वत्र पहाणारा असतो. जसा काही तो अनेक रूपे घेऊन नाना सुखांचा उपभोग घेतो. (२) चतुर हा अंतरात्म्यामध्ये व्यापक असतो. तो संकुचित कसा बरे होईल? अंतरात्मा (सर्व भूतमात्रात असल्यामुळे), सर्वात जास्त व्यापक व जाणता आहे त्याप्रमाणे महंतही विशाल व ज्ञाता, योगी असतो. (३) खरोखर भूमंडळावर सत्ता चालविणारा कर्ता व भोक्ता अंतरात्माच असतो. त्याला पाहणारा असा ज्ञाता त्याच्यावाचून कोण आहे? (४) महंताने अशा प्रकारेच असावे. सर्वत्र जे काही वास्तव (सार) असेल ते त्याने शोधावे, पण कोणी पाहू म्हटले तर सहजी सापडू नये. (तात्पर्य, महंताने सर्वत्र असावे पण कोठेही प्रत्यक्षात नसावे.) (५) सर्व लहान थोरांना महंत कीर्तीरूपाने विख्यात असल्याने ठावूक असतो. पण त्याचा वेष मात्र (शाश्वत) ठराविक असा कधीच नसतो. (६) त्याची पसरलेली सत्कीर्ती कधीच कमी होत नाही. पुष्कळच सामान्य लोकांना त्याचे आकलन होत नाही. पहावयास गेले तर त्याच्या वर्तणुकीचा थांग लागत नाही. (७) पेहेराव हे काही खरे भूषण नाही तर कीर्ती हेच महंतांचे खरे भूषण आहे. सारासार विचार व तद्नुसार हालचाल याव्यतिरिक्त एक क्षणही तो वाया दवडीत नाही. (८) ओळखीच्या लोकांना सोडून देऊन नेहमी नवे नवे लोक मिळवितो. लोक त्याचे अंतरंग शोधून पहातात पण त्याची कसलीही वासना त्यांना आढळत नाही. (९) तो धडपणे कोणाकडे पहात नाही, धड कोणाशी मोकळेपणाने बोलत नाही. एके ठिकाणी फार रहात नाही. तेथून निघून जातो. (१०) ज्या ठिकाणी जाणार ते ठिकाण कोणास सांगत नाही आणि सांगितले तरी तेथे जाईलच असे नाही. (त्यामुळे त्याची स्थिती कोणाला अनुमानता येत नाही.) (११) लोकांनी त्याच्याबद्दल केलेला तर्क

चुकीचा होतो. लोकांनी त्याबद्दल धरलेली कल्पना उलटवून टाकतो. लोकांचा तर्क व्यर्थ ठरतो. (१२) लोकांना ज्या गोष्टी पहाण्याची अत्यंत इच्छा असते तेथे याची उत्सुकता नसते. ज्या गोष्टी करण्यासाठी लोकांना अत्यंत आवड असते तेथे याला इच्छाच नसते. (संसारी लोकांच्या भावभावनेपेक्षा निस्पृहाचे भावविश्व वेगळेच असते.) (१३) अशा प्रकारे निःस्पृहाची स्थिती लोकांना कल्पनेने कल्पिता येत नाही. तर्क करावयाचा म्हटले तरी तर्कापलिकडे ती असते असा तो महंत योगेश्वर असतो. (१४) त्याचा अंतरंग सापडत नाही आणि देहाचाही पत्ता लागत नाही. पण तो कथाकीर्तन करणे कधीही विसरत नाही. (१५) लोक त्याच्यासंबंधात तर्कवितर्क (किंवा कुतर्कही) करतात पण तो ते सर्व निष्फळ करून टाकतो. त्यामुळे लोकांनाच त्यांनी केलेल्या तर्काबद्दल लाज वाटावयास हा योगेश्वर लावतो. (१६) अनेक लोकांनी त्याचे म्हणणे शोधून पाहिले आणि बहुतेकांना तेच खरे असल्याचे आढळून आले तर मग फारच मोठे काम झाले असे समजावे. (१७) निःस्पृहाने नेहमी एकान्तवास करून अभ्यास करीत जावे. नंतर लोकांमध्ये मिसळून आपला काळ सार्थकी लावावा. (आपली साधना सोडू नये आणि लोकांना ती विद्या देण्यात काळ सार्थकी लावावा) (१८) आपण स्वतः उत्तम गुण अंगी बाणवून घ्यावे. नंतर ते लोकांना शिकवावे. पुष्कळ लोकसंग्रह करावा पण आपली वाच्यता होऊ देऊ नये. (प्रसिद्धीची हाव त्यामागे नसावी. परकीय सत्तेला लोकसंग्रहाचा मागमूसही न लागावा हाही गुप्ततेमागचा हेतू असेल) (१९) महंत अखंडपणे कामाच्या झपाट्यात असतो. सगळे लोक त्याच्यामुळे उपासनेला प्रवृत्त होतात. मग सारेजण त्याची योग्यता जाणून घेऊन त्याच्या आज्ञेची इच्छा करतात. (२०) आधी कष्ट घेतले की मग फळ मिळते. ज्यासाठी कष्ट घेतले नाहीत तर ते निष्फळ होते. दीर्घ किंवा सतत उद्योग न करता फुकटचा गलेलठ्ठपणा येतो तो काय कामाचा? (२१) अनेक लोकांच्या निरीक्षणाने त्यांची योग्यता ओळखावी. त्यांची कार्य करण्याची पात्रता पाहून त्यांना जवळ करावे किंवा दूर ठेवावे. (२२) अधिकार किंवा पात्रता असेल तरच लोकांच्याकडून कार्य होते. पात्रता नसल्यास कार्य फसते हे ओळखून लोकांच्या चित्ताची पारख करावी. (२३) अधिकार किंवा पात्रता पाहून कार्य सोपवावे, उद्योगीवृत्ती पाहून माणसांवर विश्वास ठेवावा. आपले महत्त्व किंवा बोज काहीतरी सांभाळून बुद्धीने कार्य करून घ्यावे. (२४) श्रीसमर्थ म्हणतात हे मी प्रचिती घेऊनच सांगितले आहे. मी आधी करून मगच सांगितले आहे. ज्यांना हे मानवेल त्यांनी त्याचा स्वीकार करावा. (२५) महंताने आपल्यासारखेच महंत तयार करावेत. त्यांना युक्ती, बुद्धी शिकवावी व शहाणे करून त्यांना नाना देशामध्ये (अनेक ठिकाणी) लोकसंग्रह करण्यासाठी पाठवून द्यावे.

द. १५-२ : (१) पृथ्वीवर लहानथोर माणसांची शरीरे अनंत आहेत ती त्यांच्या मनोविकारांनी (किंवा विचारतरंगांमुळे) सतत बदलत असतात. (२) जितक्या मूर्ती (शरीरे) तितक्या त्यांच्या प्रकृती असतात त्या प्रारंभापासून अंतापर्यंत कधीच सारख्या नसतात. त्यांच्या वर्तनाच्या तऱ्हा किती म्हणून सांगाव्या? (३) कित्येक लोक मुसलमानी धर्मात जाऊन आपल्यातून गेले आहेत. तर कित्येक बाटून फिरंग्यांच्या (पोर्तुगीजांच्या) मुलखात ख्रिस्ती झाले आहेत. फिरंगणात नाहिसे झाले आहेत. देशात भिन्न भाषा असल्याने जरी लोकांच्या भावना, विचार समान असले तरी ते दुरावले आहेत. (थोडक्यात असे की सर्वांचा लोकसंग्रह करण्यात अडचणींची गर्दी झाली आहे.) (४) महाराष्ट्रात जरा तरी चैतन्य

किंवा जागृती आहे. पण त्यातही लोक राजकारणामुळे अडले आहेत. त्यांच्यामागे इतकी उदंड कामे आहेत की त्यांना जेवायलासुद्धा सवड नाही. (५) कित्येक युद्धाच्या प्रसंगांमध्ये इतके अडकून पडले आहेत की त्यामुळे रात्रंदिवस त्यांच्यात युद्धाचीच चर्चा सुरू असते. त्यामुळे उन्मत्तपणा त्यांच्यात वाढला आहे. (तमोगुण वाढला आहे. यवनांच्या नोकरीत असलेल्यांबद्दलचे हे वर्णन आहे.) (६) व्यापारी वर्गाला त्यांचा इतका व्यासंग आहे की त्यांना रिकामा वेळच राहिलेला नाही. निरंतर पोटाच्या पाठीमागे हे लोक लागले आहेत. (७) (आता अध्यात्म क्षेत्रातील परिस्थितीचे वर्णन समर्थ करीत आहेत.) षडदर्शने (सहा शास्त्रे आहेत. सांख्य, योग, न्याय, वैशेशिक, मीमांसा, वेदान्त) आहेत पण त्यामध्ये मतभिन्नता आहे. अनेक ऋषींची परस्पर विरुद्ध मते आहेत. याशिवाय कित्येक पाखंडी मते पृथ्वीवर आहेत. (त्यातून नास्तिकवाद उगम पावला) त्यांचाही उपदेश जगात सुरू आहे. (८) त्यातूनच जे उरले त्यांना स्मार्त आणि वैष्णव यांनी वेढा टाकला आहे. (शैव विष्णूला मानीत नाहीत. तर वैष्णव शिवाचे द्वेष्टी हा अजब प्रकार समर्थ काळात बळावला होता) अशा प्रकारे महाराष्ट्रामध्ये (गथागोवी) गुंतागुंत झाली आहे. (९) काही कामनेपोटी भक्ती करणारे ठिकठिकाणच्या देवदेवतांमध्ये आसक्त झाले आहेत. (विशिष्ट ठिकाणचे विशिष्ट दैवतच जागृत ही त्यांची भावना असते) हे योग्य आहे की अयोग्य हे कोण पहातो! (१०) अशा या मतामतांतराच्या गुंत्यामध्ये आणखीही कोणी (सांप्रदायिक उदा. भागवत, दत्त इ.) आपापली मते वाढविण्याचा (म्हणजे लोक आपल्याकडे ओढण्याचा) प्रयत्न केला; वैदिक लोकांना ते मान्य नाही. (११) त्यात आणखी हरिकीर्तन करणारे कीर्तनकार निघाले (चिमुटभर अध्यात्म बाकी संगीत वा मनोरंजन) तिकडे लोक वळले. ज्या आत्मज्ञानाचा प्रत्यय घ्यावयाचा तिकडे कोणाचे लक्षच नाही. (१२) यामुळे खरे आत्मज्ञान दुर्लभ झाले. त्याचा अलभ्य लाभ जर सुकृत (पूर्वपुण्याई) असेल तरच घडतो. तथापि जो विचारवंत आहे त्याला सर्व काही साध्य होईल. (१३) आत्मानुभव प्राप्त झाला तरी त्याचा विचार शब्दात सांगता येत नाही. अनंत विघ्ने आडवी येतात. काही उपाय करावयास जावे तर अपाय होऊन अडचण होते. (१४) परंतु अशा सगळ्या स्थितीतही तीव्र बुद्धीचा (आत्मदर्शनप्राप्त झालेला) जो असतो तो क्षणभरही विश्रांती घेत नाही. तो धूर्त असतो. तर्कशुद्ध व चिकित्सक असल्यामुळे त्याचे सांगणे सर्वांना मान्य होते. (१५) अनेक (जिन्नस म्हणजे येथे) संतवचने त्याला तोंडपाठ असतात. ती घडाघडा म्हणून दाखवू लागतो. आपल्या प्रबोधनाच्या शक्तीच्या आधाराने तो आडमार्ग (आव्हाट) बंद करतो. (आणि सन्मार्ग दाखवितो) (१६) प्रबोधनाचे अनेक मार्ग त्याला ठाऊक असतात. तो सर्वांची अंतःस्थिती ओळखतो. (अंतर्यामीचे विचार ठाऊक असल्यामुळे) त्यानंतर जे निरूपण तो करतो त्याची चटक (तीव्र गोडी) लोकांना लागते. (१७) अनेक मते-मतांतरे त्याला अगोदरच ठाऊक पण प्रत्ययाचे ज्ञान बोलून ती विभिन्न मते तो भुईसपाट करतो. (खोडून टाकतो) अज्ञानाच्या पण रूढ झालेल्या विचारमार्गावरून सरळ मार्गावर लोकांना तो आणतो. (१८) त्याची वचने (नेमकी) मार्मिक आणि संशयछेदक (भेदक) असतात. तो प्रसंगावधान ठेवून ती मांडतो आणि त्यानंतर निरपेक्षतेच्या डौलात (गुमाने) तेथून उठून चालू लागतो. (१९) प्रत्ययाचे ज्ञान तो बोलून निघून गेला तरी लोकांना त्याच्या निरूपणाची इतकी चटक लागलेली असते की दुसरे अनेक मार्ग सोडून लोक त्याला शरण येतात (नाना वाटेने लोक त्याच्याकडे जातात). (२०) पण

तो सहज कोठेतरी सापडत नाही. (त्याचे निवासस्थळ एकच नसल्याने) विशिष्ट स्थळी मिळू शकत नाही. आणि त्याचा वेष तर अगदी गरिबासारखा दिसतो. (२१) तो मोठमोठाली अनेक कामे उदंड करतो पण तीही गुप्तपणे! बाहेरून मात्र तो भिकाऱ्यासारखा दिसतो. (स्वरूप आणि वेष यावरून त्याची परीक्षा होत नाही.) अशा पुरुषाचे यश, कीर्ती, आणि प्रताप यांना सीमाच नसते. ती अमर्याद असते. (त्यामुळे लोक त्याला शोधीत येतात.) (२२) जागोजागी तो लोकसमुहाला भजनाला लावतो पण आपण मात्र तेथून निसटतो. (त्यामुळे) मत्सर व मताभिमानाच्या जाळ्यात तो सापडत नाही. (२३) तो अशा दुर्गम (खनाळामध्ये) गुहेमध्ये जाऊन रहातो की तेथे त्याला कोणी पाहू शकत नाही. पण तो मात्र सर्वत्र असलेल्या (उपदेशित) लोकांची काळजी करीत असतो. (२४) बिकट, दुर्गम ठिकाणी आणि वन्य लोकांच्या सानिध्यात त्याचे वास्तव्य असते. पण (आपला उद्धारकर्ता हा महंतच आहे हे समजून) लोकच त्याचा शोध काढीत तेथे येतात. (२५) त्याच्यापुढे कोणाचीही मात्रा चालत नाही. त्याचे वर्तन आणि योजना याबद्दल कोणाचाच तर्क चालत नाही. सर्वांचे ऐक्य घडवून आणून (=कट्ट घालून) तो लोकांना राजकारणाकडे लावतो. (२६) (माणसाने माणूस मिळविण्याच्या त्याच्या कार्यपद्धतीमुळे) त्याच्या अनुयायांची संख्या अमर्याद वाढते. त्याची सत्ता गुप्त रूपाने जगभर वाढते. (२७) ठिकठिकाणी त्याचे असंख्य (ताबे) समुदाय असतात. सारी माणसे त्याच्याकडे आकर्षित होतात आणि (त्यांच्यामार्फत) परमार्थाचा विचार दूरवर फैलावत जातो. (२८) लोकांकडून जागोजागी उपासनेचा गजर होतो. प्रत्यय ज्ञानाच्या बळावर तो लोकांचा उद्धार करतो. (लोकांना विविध बंधातून मुक्तता करतो) (२९) अनेक प्रकारच्या चातुर्याच्या युक्त्या (कैवाड) त्याला ठाऊक असतात; त्यामुळे लोक शहाणे होतात. प्राणिमात्राला जेथे तेथे त्याच्या अनुभवाचा प्रत्यय येतो. (३०) अशा प्रकारची कीर्ती निःस्पृहाने मागे टाकून जावे तरच त्याने जगात जन्म घेतल्याचे सार्थक झाले. दास म्हणतात हे सहजपणे संक्षिप्तपणे ओघात आले म्हणून सांगितले.

(समासातील ध्यानात घ्यावयाची विशेषता अशी आहे की श्रीसमर्थांचे तत्कालीन परिस्थितीचे, लोकस्थितीचे निरीक्षण किती सूक्ष्म आणि अचूक आहे ते पहावे. तथापि निराशाजनक स्थितीमध्ये निःस्पृहाला त्यातूनही कसा मार्ग काढता येतो हे येथे सांगितले आहे. श्री समर्थांचे आत्मचरित्र जणू यात प्रगट झाल्याप्रमाणे वाटते. अभ्युदय आणि निःश्रेयस ही जीवनाची दोनही अंगे आहेत हे त्यांच्या नित्य चिंतनात होते.)

स्वाध्याय ७ वा

द. ३-६, ३-७ आणि ३-८ (त्रिविध ताप)

मानवी जीवनात विविध प्रकारची दुःखे माणसाला भोगावी लागतात. त्यांचे वर्गीकरण तीन गटात केले जाते. त्यातील प्रत्येक गटातील दुःखांचे तपशीलवार वर्णन पुढील तीन समासांमध्ये असल्याने त्यांवर एकच स्वाध्याय केला आहे.

द. ३-६ आध्यात्मिक ताप : (१) तापत्रयांच्या लक्षणासंबंधी आता जे निरूपण करीत आहे ते एकाग्र चित्ताने श्रोत्यांनी ऐकावे. (२) जो तीन प्रकारच्या तापाने पोळला जातो तो संतांच्या सहवासात शांत होतो. इच्छित पदार्थाच्या प्राप्तीमुळे जसा आर्त माणूस तृप्त होतो तसाच हा प्रकार आहे. (३) भूक लागलेल्यांना अन्न, तहान लागल्यास पाणी मिळाल्यास आणि बंदिवान कैद्याला बेड्या तोडल्या असता सुख प्राप्त होते. (४) महापुरामध्ये अडकलेल्यास पलिकडच्या काठास नेले किंवा स्वप्नातील भीषण प्रसंग पाहून दुःखी झालेल्यास जागे केले. (५) मृत्यूच्या दाढेतून एखाद्याची सुटका केली संकटात सापडलेल्यास संकटमुक्त केले तर सुख मिळते. (६) रोग्याला अनुभवाच्या आणि गुण देणाऱ्या शुद्ध औषधामुळे आरोग्यप्राप्तीचा आनंद होतो. (७) त्याप्रमाणे जो संसारामध्ये दुःखी झाला असेल त्रिविध दुःखाने पोळला असेल तो परमार्थाचा अधिकारी होतो. (संसारातील दुःखातून परमार्थ तारून नेतो) (८) आता ते त्रिविध (तीन प्रकारचे) ताप कसले ते (विस्ताराने) सांगतो. याविषयी एक ग्रंथवचन आहे.

संस्कृत श्लोकाचा अर्थ - (१) देह, इंद्रिये आणि प्राण यांच्यामुळे जे सुखदुःख प्राप्त होते त्याला आध्यात्मिक ताप असे म्हणतात. यामुळे देहाला दुःख होते. (२) सर्व भूतांच्या संयोगामुळे जे सुखदुःख प्राप्त होते तो दुसरा संतापजनक ताप आहे तो अधिभौतिक ताप होय. (३) माणसाच्या बऱ्यावाईट कर्माप्रमाणे मेल्यावर यमयातना, स्वर्ग नरक असे जे भोग भोगावे लागतात त्यांना आधिदैविक ताप असे म्हणतात.

(९) एक ताप आध्यात्मिक, दुसरा अधिभौतिक तर तिसरा अधिदैविक असे तीन ताप समजावे. (१०) आध्यात्मिक ताप कोणता? तो कसा ओळखावा, आधिभौतिक तापाची लक्षणे कोणती हे कसे समजावे? (११) आधिदैविक ताप कसा असतो त्याची अवस्था काय हे सर्व समजेल अशा प्रकारे तपशीलवार सांगावे. (१२) 'ठीक आहे' असे म्हणून वक्त्याने विस्ताराने सांगण्यास सुरवात केली. आध्यात्मिक तापाबद्दल आता ऐकावे. (१३) देह, इंद्रिये आणि प्राण यांच्यामुळे आपणास सुखदुःखे यांचे जे क्लेश होतात त्याला आध्यात्मिक ताप म्हणतात. (१४) देहामधून जे येते आणि इंद्रिये व प्राण यांच्यामुळे जे दुःख होते त्याला तापत्रयातील आध्यात्मिक ताप म्हणतात. (१५) देहामधून काय आले, प्राणामुळे कोणते दुःख आले हे आता स्पष्ट केले पाहिजेच की! (१६) खरूज, डोक्याला होणारे खवडे, पुळ्या, नारू, नखाला वस्ताऱ्याने होणारी व्याधी (नखुरडे), खाकमांजऱ्या, देवी, गोवर, या देहविकारांना आध्यात्मिक ताप म्हणतात. (१७) खाकमांजरी, केसतूड, वाईट दिसणारे त्वचेवरील डाग, काळपुळी, महारोग, दुःसह मूळव्याधी (१८) कांडरू, गालगुंड, उगीचच अंग खाजणे, हिरडी सूज, कसपट दातात शिरणे व कळा निघणे (१९) उगाच अंगावर फोड उठणे, शरीराला सूज येते, वात शिरून कळा येणे. (२०) नायटे, हाड्याव्रण, गजकर्ण, (पेहाचे पोट) पोटफुगी, कानठळ्या बसणे, कान फुटणे (२१) फोड, (ओला कुष्ट) महारोग, असाध्य पंडुरोग, क्षयरोगाच्या यातना (२२) (वाटी) गुडघ्यातील वाटी सरकणे, (वटक) डबा, लहान मूल दूध प्याल्यावर त्या दुधाच्या गुठळ्या होऊन होणारा रोग, पोटात होणारा वायगोळा, वेळोवेळी (भोवळ) घेरी येणे (२३) वोलांडा (उतारा उतरून टाकलेला असताना तो ओलांडून गेल्यामुळे होणारा रोग), वळ, पोटशूळामुळे तळमळ, अर्धशिशी (डोक्याचा अर्धा भाग दुखणे) (२४) कंबर आणि मानदुखी, पाठ, गळा, तोंड, हाडांची

सांधेदुखी, (२५) (कुळीक) मोडशी, तरळ, (अजीर्णामुळे होणारी व्याधी), कामिनी (कावीळ), मुरमाच्या पुटकुळ्या, ओलांडा फोड (पिवळ्या फडक्यामध्ये जोंधळे बांधून फोडावरून उतरून टाकतात, ते फडके ओलांडले तर हा रोग होतो ही समजूत), माळीण (नाकातली गळवे), अन्य ठिकाणचे पाणी न सोसणे यामुळे होणारे दुःख (२६) कंठशोष होणे, (हिवारे) हिवताप, घेरी येऊन डोळ्यापुढे अंधेरी येणे, (ज्वरपाचान) ताप उलटलेले दुखणे, (शारे) अंगावर शहारे येणे, (२७) (शैत्य) सर्दी, उष्णता, तहान, भूक, झोप, शौचाची व्यथा, विषयवासनेपोटी होणारी दैना. (२८) आळशी, मूर्ख, अपेशी, भित्रा, विसराळू, (दुश्चित) मन भरकटणे, (२९) लघवी कोंडून राहणे, परमा, रक्तपिती, शौच्याला खडे होणे, यामुळे होणारे दुःख (३०) मुरडा, हगवण, उन्हाळे (लघवीचे वेळी आग), शौच्य बंद झाल्याने बद्धकोष्ठामुळे तडफड, व्यथा असूनही ती न समजणे, (३१) वाट सरकणे, जंत होणे, आव आणि रक्त शौच्यावाटे पडणे, अन्न न पचता पडणे (३२) पोट फुगणे, तडस लागणे, (हिर) लचकणे, घास लागणे, (फोडी) लहान फोडामुळे कासावीस होणे, (३३) उचक्या लागणे, (उसित) मानेत घास अडकणे, ठसका लागणे, पित्त उसळणे, (उलाट) उलटी होणे, जिभेला काटे येणे, पडसे, खोकला, (३४) दमा उसळणे, धाप लागणे, (मोवा ज्वर) ताप येणे, संताप येणे (३५) कोणी शेंदूर घातल्यामुळे आवाज (निर्बुजणे) बसणे, घशात फोड येणे, (३६) (गळसोट्या) घटसर्प होणे, जीभ झडणे, तोंडास नेहमी दुर्गंधी येणे, दात नसणे किंवा असल्यास कीड लागणे. (३७) (जरंडी) पाणथरी; (घोळणा) घुणा फुटणे, गंडमाळा, एकाएकी डोळा फुटणे, आपल्या हाताने आपली बोटे कापली जाणे, (३८) कळा तिडका लागणे, दात उन्मळणे, दाताखाली जीभ सापडणे, (३९) कान, डोळे दुखणे, नाना प्रकारे दुखण्यामुळे शोक होणे, गर्भांध किंवा नपुंसक असणे. (४०) डोळ्यांचे विकार - फूल, (वडस), मोतीबिंदू, कीड लागणे, खाचा होणे, रातांधळे होणे, चित्त थाऱ्यावर नसणे, भ्रम लागणे, (४१) मुकेपणा, बहिरेपणा, (राखोंडे) ओठ तुटकेपणा, थोटेपणा, चळ लागणे, पांगळा, (कुन्हे) कुबडेपणा, (पावडे) पाय तुटकेपणा या सर्वांना आध्यात्मिक ताप हे नाव आहे. (४२) तारसे (तारवटलेल्या डोळ्याचे) (घुले) मान वाकडी करून पहाणे, काणे, (कैरे) तिरळे, (गारोळे) घारे डोळे, अतिशय ठेंगणे, ठेचाळत चालणारे, (शडांगुळे) सहा बोटे असलेले, गेंगाणे, कुरूप, (४३) दात पुढे आलेले, पुढले दात पडलेले, (घानाळ) लांब नाकाचे, नकटे, श्रवणेंद्रिय नसणारे, (बरळ) बडबडे, अति अशक्त, किंवा स्थूल (४४) तोतरे बोलणारे, बोबडे, अशक्त, रोगी, कुरूप, मत्सरी, खादाड, (तपीळ) रागीट, (४५) संतापी, पश्चात्ताप करणारा, विषयलुब्ध, मत्सरी, पापी, अवगुणी, विकारी (४६) उठवणीला येणे (उठता बसता न येणे) उसण भरणे, मान अवघडणे, सूज येणे आणि चाळपुळी (४७) न वाढणारा गर्भ, मूल आडवे येणे, गर्भपात होणे, स्तनात दुधाच्या गुठळ्या होणे, संनिपात, संसारातील गुंते, अपमृत्यू, (४८) नखाचे विष बाधणे, (हिंगर्डे) कान टोचताना होणारी जखम चिघळणे, तुपट शिळे अन्न खाऊन किंवा कुपथ्याने बळावलेली व्याधी, उगीचच दातखीळ बसणे, (४९) पापण्या झडणे, भुवयांची सूज, डोळ्यात रांजणवाड्या होणे, चष्मा लागणे. (५०) त्वचेवर काळे डाग, तीळ, पांढरे काळे चट्टे, चामखीळ, खांडून, (मसे) व्रण, मन भ्रमिष्ट होणे. (५१) शरीराचे भाग सुजणे, आवाळू, अंगाला दुर्गंधी येणे (चाईचाटी) केस गळणे, तोंडातून लाळ गळणे, (५२) अनेक

प्रकारच्या चिंतेने काळवंडणे, नाना दुःखाने चित्त होरपळणे, व्याधी नसतानाही तळमळ, (५३) वृद्धपणाची दैना, नेहमी रोगिष्ट होणे, नेहमी दुर्बळ होणे, (५४) अनेक आजार, दुःखे, भोग, अनेक जखमा यामुळे प्राणी दुःखाने तळमळत राहातो हे आध्यात्मिक तापाचे लक्षण आहे. (५५) असा हा आध्यात्मिक ताप, पूर्वीच्या पापाचे फळ होय. तो दुःखाचा जणू समुद्रच आहे. तो ताप सांगून संपणार नाही. (५६) त्याबद्दल जास्त काय सांगावे श्रोत्यांनी थोडक्यात त्याचे चिन्ह ओळखावे. पुढे आधिभौतिक तापाची लक्षणे सांगितली आहेत.

द. ३-७ : (१) मागील समासामध्ये आध्यात्मिक तापाचे लक्षण सांगितले. आता अधिभौतिक ताप कसा असतो ते सांगत आहे.

श्लोकाचा अर्थ - भूतमात्राच्या (बाह्य पदार्थांच्या संयोगाने) जे सुखदुःख निर्माण होते त्या दुसऱ्या ताप-संतापाला आधिभौतिक ताप असे म्हणतात.

(२) सगळ्या भूतांच्या म्हणजे पंचमहाभूतांच्या संयोगाने जे सुखदुःख होते; जो ताप झाला असता मन भंगून जाते, त्याला अधिभौतिक ताप असे म्हणतात. (३) या आधिभौतिक तापाचे लक्षण स्पष्टपणे प्रगट करू त्यामुळे तापत्रयांची ओळख यथार्थ होईल. (४) ठेचा लागणे, शरीरात काटे मोडणे, शस्त्रांचे घाव पडणे, शरीरात लाकडाची (सल) बारीक धस घुसणे, (सिलका) चोई घुसणे आणि सराटे बोचणे (५) (अंग्या) खाजकुयरी किंवा (काचकुहिरी) खाज होणारी शेंग अचानक लागणे, गांधील माशी चावणे, (६) माशी, गोमाशी, मधमाशी, मुंगी, तेलमुंगी किंवा डास चावणे, (सोट) चावरा किडा, किंवा जळवा लागणे (७) पिसा, पिसोळे, (चाचण) चाचड, (कुसेळ) कुसळे, मुंगळे, ढेकूण, इसब उत्पन्न करणारे किडे, भुंगा, गोचीड चावणे (८) गोमी, विंचू, (विखोर) विषारी साप, वाघ, लांडगा आणि डुक्कर, तसेच (गौसाळ) साळू पक्षी, सांबर चावणे, (९) रानगाई, रानरेडा, रानबैल, (रिसे) अस्वले, रानटी हत्ती, सांबरे चावणे किंवा डाकिणीने (लावेने) लावलेले वेड (१०) सुसरीने ओढून नेणे, पाण्यात अचानक बुडणे, किंवा खळाळणाऱ्या ओढ्यात पडणे (११) नाना प्रकारचे विषारी साप, अजगर, मगरीसारखे जलचर, अनेक प्रकारची रानटी जनावरे, (१२) घोडा, बैल, गाढव, कुत्री, डुकरे, कोल्हे, मांजर अशा नाना प्रकारच्या क्रूर प्राण्यांचे त्रास होणे. (१३) अशा अनेक प्रकारे दुःख देणाऱ्या क्रूर व भयंकर प्राण्यांपासून अपाय आणि महाभयंकर दुःख याचे नाव आधिभौतिक. (१४) भिंती, घराची धाबी, कडे, भुयारे अंगावर कोसळणे, झाडे मोडून पडणे (१५) कोणी एखादा शाप देतो, कोणी आपणावर चेटूक करतो, अकारणच वेड लागते. (१६) कोणीतरी फसवितो, कोणी भ्रष्ट करतो, कोणी पकडून नेतो (१७) कोणी विषप्रयोग करतो, कोणी आपणावर आळ घालतो, कोणी गळफास लावतो. (१८) एकाएकी शेर लागणे, किंवा बिब्बा अंगावर उतणे, धुरात सापडून बेजार होणे, (१९) मोठ्या विंचवावर किंवा निखाऱ्यावर पाय पडणे, दगडाखाली हात अडकणे, पळत असताना अडखळून पडणे. (२०) विहीर, आड, सरोवर, (गर्ता) खड्डा, यात पडणे, कड्यावरून कोसळणे, नदीकाठावर पडणे, (२१) किल्ल्यावरून कोसळणे किंवा झाडावरून पडल्यामुळे होणाऱ्या वेदनेमुळे आक्रोश करणे. (२२) थंडीने ओठ तडकणे, हातपाय, टाचा फुटणे, चिखल्या होणे, जिव्हाळ्या लागणे (नखे कापताना जिव्हाळी लागते) तर बोटांच्या सांधीत पाणी राहून चिखली होते.

तेथील त्वचा कुजते. (२३) खाताना, पिताना, उष्ण रसाने जीभ पोळणे, दाताने जीभ चावली जाणे, (हरळे) (अन्नातील खडा लागून) दातात फटी पडणे. (२४) बाळपणी पराधीन जीवनात शिव्या, मार आणि जाच सहन करावा लागणे, अन्न, वस्त्र देत नाहीत, आळणी खाऊ घालतात. (२५) मुलीला सासुरवास करताना गालगुच्चे घेणे, ठोसे मारणे, डाग देणे, चिमटे काढणे, त्यामुळे आलेले रडे न आवरता येणे (२६) चूक झाली तर कान पिळतात, डोळ्यात हिंग घालतात, नेहमी धारेवर धरल्याप्रमाणे बोलतात, जाच करतात. (२७) दुष्ट लोक नाना प्रकारे मारहाण करतात, माहेर दुरावते. (२८) कान, नाक यांना भोके पाडतात. सक्तीने गोंदतात, खोडीसाठी पोळवितात. (२९) शत्रू पळवून नेतात, हलक्या जातीत नीचांकडे गुलाम म्हणून विकतात. (३०) आध्यात्मिक तापांच्या संदर्भात अनेक रोग सांगितले आहेत त्यावर उतारा म्हणून वैद्य, पंचाक्षरी बोलावितात. (३१) रोग बरा करण्यासाठी ते भयंकर औषधे सक्तीने देतात. (औषधांपेक्षा रोग परवडला असे वाटते) (३२) अनेक वनस्पतींचे रस, काढे, तिखट चाटणे हे घेताना जीव कासावीस होतो. (३३) जुलाब आणि (उखाळ) वांती होणारी औषधे देतात. कठीण पथ्य करावयास सांगतात. अनुपान करताना चूक झाली की आपत्तीच येते. (३४) शरीर फाडून रक्त काढणे, (फासणी) गाठीवर तीक्ष्ण शस्त्राने चरे पाडणे, तापलेल्या सळीने शरीराला चोचवणे त्यामुळे दुःख होते. (३५) रूईचा चीक, बिब्बा घालणे अनेक प्रकारे धाक किंवा आघात होतात. शिरा तोडतात, जळवा लावतात. (जळवा शरीरातील रक्त शोषण करतात) (३६) रोग अनेक आणि औषधेही अनेक आहेत ती अमर्याद आहेत. त्यांच्या त्रासाने माणसाला दुःख होते. (३७) पंचाक्षरी (मांत्रिक) बोलावला त्याने धुरात कोंडले, पीडा केली अशा प्रकारच्या यातनांना शहाण्यांनी अधिभौतिक ताप समजावे. (३८) दरवडे घालून चोरटे लोक लोकांना यातना देतात. त्यामुळे अमर्याद दुःख होते. (३९) अग्नीत भाजल्यामुळे प्राणी दुःखाने तळमळतो किंवा नुकसानामुळे विव्हळतो. (४०) कितीतरी सुंदर घरे, रत्नांची भांडारगृहे, सुंदर उंची वस्त्रे जळून जातात. (४१) नाना धान्ये, पदार्थ, पशू आणि अनेक संग्रह, भांडीकुंडी संपत्ती व माणसे जळून भस्म होतात. (४२) पिकाला आग लागल्यामुळे धान्ये कडबा, (खडकुती) धान्य मळून राहिलेले कुटार, ऊस ही एकाएकी जळून जातात. (४३) अशी आग (कोणीतरी दुष्टाव्याने) लावलेली असो वा आपोआप लागलेली असो त्यायोगे नुकसान होते अथवा प्राणी भाजतो. (४४) अशा प्रकारे आगी लागून होणारे अपघात खूपच आहेत त्यामुळे माणसाच्या मनाला दुःख होते. (४५) वस्तू हरवते विसरते आणि सांडते, नासते, गहाळ होते, फुटते, पडते व परत मिळणे अशक्य होते. (४६) प्राणी स्थानभ्रष्ट होतो. (खुर्ची सोडावी लागते), गुरेढोरे कोठेतरी चुकतात, कन्या पुत्र (पळवून नेल्यामुळे अगर गर्दीत) बेपत्ता होतात. (४७) चोर किंवा वैरी अकस्मितपणे नाश करतात, घरे लुटतात, गाईगुरांचे कळप घेऊन पळवून नेतात. (४८) नाना धान्ये (पिके), केळीच्या बागा कापतात, पानमळ्यात मीठ घालून झाडे करपवितात अशा प्रकारे नाना घात-आघात करतात. (४९) ठग, उचले (दिसली वस्तू उचलून नेणारे), ठेवी उकरून नेणारे (पूर्वी जमिनीत द्रव्य पुरून ठेवले जात असे त्या ठेवी), किमया करणारे (सोने नकळत लुबाडणारे) भूल घालणारे व फसविणारे, लुटारू लुटतात. (५०) गाठोडी सोडून आतील द्रव्य नेतात, नाना सुवर्णालंकार काढून नेतात, अनेक वस्तू उंदीरसुद्धा नेतात. (५१) वीज पडते, थंडी कडाक्याची

पडते, मनुष्य वावटळीत सापडतो किंवा महापुरात बुडतो. (५२) पाण्याच्या भोवऱ्यात वळणात किंवा धारेत पुराच्या पाण्यातून वाहणाऱ्या वस्तू लाकडे, मोठ्या लाटा असतात. विंचू, गोमा, अजगरही वाहून येतात. (५३) त्यात सापडणे, वहात असताना एखाद्या बेटावर किंवा खडकावर अडकणे व बुडता बुडता वाचणे या सर्वाला आधिभौतिक ताप असे म्हणतात. (५४) संसार मनासारखा नसणे, बायको कुरूप, भांडखोर, क्रूर असणे, विधवा कन्या किंवा मूर्ख पुत्र पदरी येणे. (५५) भूत पिशाच्च यांची बाधा होणे, अर्धांग होणे, मंत्राचा जप चुकून वेड लागणे. (५६) एखादा ब्राह्मण समंध शरीरात प्रवेश करून नेहमीं पीडा करणे, शनिच्या साडेसातीची भीती वाटणे. (५७) राशीला अनेक विरूद्ध ग्रह, घातवार, घाततिथी, घातचंद्र, घातवेळ, घातनक्षत्र अशी स्थिती असणे. (५८) शिंक, पिंगळा, पाली यांचे अपशकुन, कावळा, होला यांची अपशकुनी कलकल ऐकू येणे आणि या घटनांमुळे मनामध्ये काळजीरूपी काळोख (उदासीनता) येणे. (५९) दिवटी घेऊन मशालीच्या प्रकाशात भविष्य सांगणारा (दिवटा) किंवा एखादा सरवटा भविष्य सांगणारा, काही वाईट भविष्य सांगून जातो त्यामुळे मनामध्ये धोक्याची भीती सतत राहणे, स्वप्नामध्ये काही वाईट आल्यामुळे दुःखी होणे. (६०) कोल्हे भुंकणे, कुत्र्याचे रडणे ऐकू येणे, अंगावर पाल पडणे, अशा अनेक दुश्चिन्हांमुळे मनात चिंता वाटणे. (६१) घराबाहेर पडताना अपशकुन होणे, अनेक प्रकारे अडथळे येऊन मन अतिशय उद्विग्न होणे. (६२) प्राणी बंदीमध्ये सापडून त्याला यातना सोसाव्या लागणे (वरपडा = पात्र होणे) त्यामुळे अनेक प्रकारे दुःखी होणे. (६३) राजाने शिक्षा देणे, घोड्याच्या काढण्या, चाबूक, छड्या यांचा मार मिळणे, तापत्या तव्यावर उभे करून मारणे, (६४) कोरडे, पारंब्या, झाडाचे फोक, यांनी अनेक प्रकारे सपाटून मार खाणे. (६५) अपानद्वारी मेखा मारणे (मोघरीमार), दारू भरलेल्या बुधल्याशी बांधून त्या दारूला आग लावून मारणे (बुधलेमार), दोरानी चारी बाजूस ताणून बडग्याने मारणे, बुक्या, गचांड्या, गुडघ्यानी मारणे, (६६) लाथा, चपराका, शेणमार करणे, कानात खडे घालून मारणे, दगडाने मारणे असे मार सोसावे लागणे हा आधिभौतिक ताप. (६७) टांगून घालणे, चाप लावणे, हात मागे बांधून बेडी घालणे, झाडाच्या बुंध्याशी नालाप्रमाणे बांधणे (बुधनाल), कोलदांडा घालणे, बंदीत ठेवून सतत पहारा ठेवणे. (६८) नाकात तीव्र तीक्ष्ण पदार्थ ओतणे, चुन्याचे पाणी, मिठाचे पाणी, मोहऱ्यांचे पाणी (रायवणी), गुळाचे पाणी इ. ओतून छळ करणे. (६९) पाण्यात बुचकळवून मारणे, बांधून हत्तीच्या पुढ्यात टाकणे, गुराप्रमाणे हाकलून यातना देणे. (७०) कान, नाक, हात, पाय, जीभ, ओठ यांचा छेद करणे. (७१) अंगावर बाण मारणे, सुळावर चढविणे, डोळे किंवा वृषण काढणे, सर्व नखांमध्ये सुया घुसविणे. (७२) पारड्यामध्ये घालून दररोज वजन कमी होईल असे हाल करणे, डोंगरावरून कडेलोट करणे, तोफेच्या तोंडी देणे. (७३) कानामध्ये खुंट्या मारणे, गुदद्वारात मेखा मारणे, अंगाचे कातडे सोलून काढणे. (७४) पोत्यात भरून मारणे, बोटे ठेचून टाकणे, गळ्याला गळ लावणे, तापलेल्या चिमट्याने वृषण किंवा स्तन दाबणे. (७५) उकळते शिसे पाजणे, जालीम विष घालणे, डोके उडविणे, अंगावर माणसे नाचवून मारणे. (७६) अंगावरील कपड्यात सरडे सोडणे, बंद खोलीत घालून अंगावर पिसाळलेले मांजर सोडणे, फाशी देणे किंवा अन्य प्रकारे छळ करणे, (७७) कुत्री, वाघ, भुते, सुसरी, शस्त्रे, वीज यांच्या अतिरेकामुळे मरण येणे. (७८) शिरा काढून घेणे, मशाली

अंगाला लावून भाजणे, अशा प्रकारचे हाल करणे. (७९) मनुष्य द्रव्य, वैभव, महत्व, पशु, पदार्थ यांची हानी होणे याचे नाव आधिभौतिक. (८०) बालपणी माता, तरुणपणी पत्नी व म्हातारपणी मुलाचा अंत होणे. (८१) दुःख, गरिबी, आणि कर्ज असणे, परदेशी पलायन करण्याचा प्रसंग येणे, सर्वतोपरी फसवणूक होऊन नागवला जाणे. हाल व दरिद्रता भोगणे, वाईट अन्न खाणे भाग पडणे. (८२) संकटांमुळे आक्रांत होणे, महामारीचा प्रलय होणे, युद्धात दारुण पराभव होणे, जिवलगांचा मृत्यू होणे. (८३) आधीच कठीण काळ तशात दुष्काळ येणे, मनात भयाने धाकधुक वाटत असता त्यात वाईट वेळ येणे, उदासीनता उत्पन्न होणे, काळजीने जिवाचे हाल होणे, मनाला हळहळ लागणे, (८४) तेलाच्या घाण्यात किंवा उसाच्या चरकात सापडणे, चाकाखाली चेंगरणे, किंवा आगीत सापडणे. (८५) अनेक प्रकारच्या शस्त्रांनी तोडणे, नाना श्वापदांनी लचके तोडणे, नाना बंदीमध्ये पडणे. (८६) अनेक प्रकारच्या दुर्गंधीने कोंडमारा होणे, अनेक प्रकारच्या अपमानाने लाज वाटणे, अनेक प्रकारच्या दुःखांनी झिजून-पिचून जाणे हे सर्व आधिभौतिक भोग आहेत. (८७) असे ताप सांगता ते अमर्याद आहेत. ते जणू दुःखाचे डोंगर आहेत. श्रोत्यांनी आधिभौतिकाचा विचार एवढ्यावरून समजावा.

द. ३-८ : (१) मागच्या समासांमध्ये प्रथम आध्यात्मिक नंतर आधिभौतिक असे दोन ताप सांगितले. आता तिसऱ्या आधिदैविक तापाची लक्षणे सांगतो ती श्रोत्यांनी सावधपणे ऐकावी. **श्लोकाचा अर्थ** - आपल्या बऱ्या वाईट कर्माप्रमाणे आपण मेल्यावर ज्या यमयातना किंवा स्वर्गनरक भोग भोगावे लागतात त्यांना आधिदैविक ताप असे म्हणतात. (२) प्राण्यांना आपापल्या शुभ किंवा अशुभ कर्मामुळे देहपातानंतर स्वर्ग किंवा नरकभोग भोगावे लागतात. त्याचे नाव आधिदैविक ताप असे आहे. (३) प्राणी उन्मत्त होऊन अविचाराने अनेक पातके (धर्मबाह्य नीतिबाह्य आचरण) करतो. परिणामस्वरूपाने ती दुःखदायक होऊन यमयातना भोगावयास लावतात. (४) अंगातल्या मस्तीने, द्रव्याच्या बळावर, मनुष्यांच्या बळावर, राजसत्तेच्या बळावर (किंवा धुंदीत) अशा अनेक सामर्थ्यामुळे प्राणी वाईट कृत्ये करतात. (५) खरे तर नीती सोडू नये पण ती सोडून देऊन माणसू जे करू नये तेच करतो त्यामुळे मरणतुल्य यातना त्याला भोगाव्या लागतात. (६) स्वार्थी दृष्टी ठेवून डोळे झाकून, अनेक प्रकारचे अभिलाष आणि दुष्ट बुद्धी धरून दुसऱ्याची परंपरागत जमीन, शेताची हद्द गिळंकृत करतात, द्रव्य, दारा आणि पदार्थ यांचे हरण करतात. (७) मस्तीभरात कोणाचा जीव घेणे, कुटुंबघात करणे, अमर्याद कुकर्मे करणे याबद्दल यमयातना योजल्या गेल्या आहेत. (८) मर्यादेचे उल्लंघन करून एखादे गाव वागू लागल्यास त्यास गावाचा प्रमुख अधिकारी शिक्षा करतो, देशातील लोक अन्यायाने वागू लागल्यास देशाधिपती शासन करतो. (९) देशाधिकाऱ्याला राजा शिक्षा करतो, राजा जर नीतीन्यायाने वागला नाही तर त्याला देव शिक्षा देतो. म्हणून यमयातना ठेवल्या आहेत. (१०) राजा अन्यायाने वागून स्वार्थी झाला तर तो पातकी ठरतो म्हणून राज्य करणे संपल्यावर त्याला नरकयातना भोगाव्या लागतात. (११) राजाने राजनीती सोडली तर त्याला यम शासन करतो आणि यमानेही नीती सोडली तर देवगण धावत येतात आणि त्याला शिक्षा करतात. (१२) ईश्वराने अशी मर्यादा घालून दिली आहे म्हणून सर्वांनी नीतीने वागावे. नीतीन्याय झुगारून दिल्यास यमयातना भोगाव्या लागतात. (१३) देवाने यमाला प्रेरणा देऊन जिवाला हे भोग भोगावयास लावले असल्याने

त्यांना आधिदैविक म्हणतात. यमयातनेचा ताप सोसण्यास फार कठीण असतो. (१४) शास्त्रांमध्ये यमदंडाचे व यातनेचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत. तो भोग कधीच चुकत नाही. त्याला आधिदैविक म्हणतात. (१५) यमयातनेची दुःखे शास्त्रामध्ये विशद केली आहेत. मनुष्याच्या पाप-पुण्यात्मक सूक्ष्म शरीरांमध्ये अनेक गैरसावधपणाचे दोष साठविलेले असतात. (मनुष्य स्थूल देहाने जी दुष्कर्मे करतो ती पापे त्याच्या सूक्ष्म देहात साठविली जातात. त्यानुसार त्याला यातना भोगाव्या लागतात.) (१६) पाप किंवा पुण्य यांची फळे (पापाचे यमलोकात व पुण्याचे स्वर्गलोकात) भोगविण्यासाठी तेथे स्थूळ देह असतात. त्यात जिवाच्या सूक्ष्म देहास घालून पाप/पुण्य भोगविले जाते. (१७) अनेक पुण्यकर्मे केली असतील तर अनेक विलास आणि दोष केले असतील तर भयंकर यातना भोगणे प्राप्त होते असे शास्त्रात सांगितले आहे. त्यावर अविश्वास करू नये. (१८) वेदांच्या आज्ञेप्रमाणे जे वागत नाहीत, ईश्वरभक्ती करीत नाहीत त्यांना यमयातना केली जाते याला आधिदैविक असे म्हणतात. (१९) अक्षोभ नामक नरकात जेथे जुनाट किडे वळवळत असतात, तेथे हातपाय बांधून असंख्य पापी जिवांना फेकले जाते. (२०) अत्यंत लहान तोंड असलेल्या पण ज्यात खूप जागा आहे अशा (कुंभाकार) घागरीच्या आकाराच्या कुंडात भयंकर उकाडा व दुर्गंधी असते या कुंडाला कुंभपाक म्हणतात. (२१) तापलेल्या जमिनीवर लोळवितात, जळत्या खांबाला मिठी मारावयास लावतात, अनेक चिमटे किंवा सांडस अंगाला लावतात. (२२) यमाचे शासन करण्याचे पुष्कळ प्रकार आहेत. यातना देण्याची सामग्रीही अमर्याद आहे. पापी लोकांना यमयातनेचे भोग भोगावे लागतात. (२३) पृथ्वीवर नाना प्रकारचे मार आहेत पण त्याहून यमाचा मार फार भयंकर. त्याला मारताना यमदूतांना फुरसतच नसते. (२४) चौघे चार बाजूला खेचून धरतात, कोणी (झोकून) हिसका देऊन पाडतात, ताणतात किंवा फरफटत ओढून नेतात. (२५) तेथे उठवत नाही, बसवत नाही, रडवत नाही, पडवत नाही. एकामागून एक यातना देणे चालू असते. (२६) जीव तेथे आक्रंदन करतो, गहिवरतो, फुसफुस करतो, तेथील धक्काधक्कीने घाबरतो, झुरणीला लागतो, हाडांचा सापळा उरतो तरीही झिजणे सुरू रहाते. (२७) कर्कश आवाजात ओरडून कठोर (निर्दयपणाने) मार देतात. पापी लोकांना भोगविण्यासाठी यातनांचे नाना प्रकार आहेत. त्यांचा फार त्रास होतो. (२८) यापूर्वी राजा जी शिक्षा करतो त्याबद्दल सांगितले आहे. पण यमाच्या शिक्षा त्याहून उदंड आहेत. भयंकर व फार अक्राळविक्राळ आहेत. (२९) आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि त्याहून खडतर असा आधिदैविक ताप आहे. ते तीनही ताप समजण्यासाठी थोड्या लक्षणांसहित श्रोत्यांना सांगितले.

स्वाध्याय ८ वा

द. ४ मधील समास ४, ५ आणि ६ (पादसेवन, अर्चन आणि वंदनभक्ती)

नवविधाभक्तीमधील तीन प्रकारच्या भक्ती प्रकारांचा एकत्र गट करण्यात आला आहे.

द. ४-४ पादसेवनभक्ती : (१) मागे नामस्मरणभक्तीचे निरूपण झाले आहे. आता पाद

सेवनभक्ती ही कशी भक्ती आहे ते ऐकावे. (२) सद्‌गतीसाठी सद्‌गुरुचरणी अनन्यभाव ठेवणे याचे नाव पादसेवन. (३) कायावाचामनेकरून सद्‌गुरुचे चरण सेवावे, पूर्णपणे आपलेपणाने व आदरपूर्वक वागून ज्ञानग्रहण करावे. जन्ममरणाची यातायात त्यामुळे चुकते. (४) संसारातून तरून जाण्यासाठी सद्‌गुरुच्या कृपेशिवाय दुसरा उपाय नाही यासाठी तत्काळ सद्‌गुरुच्या चरणी लीन होणे आवश्यक आहे. सद्‌गुरुची सेवा म्हणजे त्यांनी सांगितलेल्या मार्गाने निष्ठापूर्वक जाऊन आपले जीवन ईश्वरकृपेला प्राप्त करणे होय. (५) सद्‌गुरु सद्‌वस्तू (परब्रह्म) दाखवितात (वास्तविक परब्रह्म ही काही वस्तू नव्हे पण त्याचा उल्लेख अध्यात्मशास्त्रात वस्तू किंवा सद्‌वस्तू असाच केला जातो) नंतर सृष्टीमध्ये शाश्वत काय आणि अशाश्वत काय हे सांगतात. ब्रह्मस्वरूप हेच अंतिम सत्य असल्याचे शिष्याच्या अंतरंगामध्ये बाणवितात. (६) परमात्मवस्तू डोळ्यांना दिसत नाही मनाचेही आकलन होत नाही. संगत्यागाशिवाय ब्रह्माचा अनुभव येत नाही. (संगत्याग म्हणजे दृष्य जगताच्या बंधनातून मोकळे करून ते भगवंताखेरीज अन्य कोणत्याही वस्तूला न चिकटू देणे.) (७) अनुभव घेण्याची जाणीव जोपर्यंत असते तोपर्यंत संगत्याग झालेलाच नसतो. संगत्यागाच्या अवस्थेत त्रिपुटी नष्ट होते त्यामुळे 'मी' हा ज्ञाताच शिल्लक राहिलेला नसतो. आत्मप्रत्यय घेतला असेल त्यानाच याचा अर्थ समजेल इतराना हा सर्व शब्दांचा गोंधळच वाटेल. (८) संगत्याग, निवेदन (स्वतःच्या अहंभावाचे विसर्जन ईश्वरचरणी करणे) विदेहस्थिती (मी देह नाही ही अवस्था किंवा देहबंधनशून्य अवस्था प्राप्त करणे), अलिप्तपण (दृष्य अशाश्वत आहे हे जाणून त्यातून बाहेर पडणे), सहजस्थिती (सुख किंवा दुःख यांना सहजपणे स्वीकारण्याची वृत्ती), उन्मनी (मनाचा मनपणाच नष्ट होणे ही तूर्यावस्थेपलिकडील अवस्था आहे.) आणि विज्ञान (परमात्मस्वरूपाचे अनुभवसिद्ध ज्ञान) ही सातही नावे एकाच अवस्थेची आहेत. (९) याशिवाय समाधीसुधाची आणखीही नावे आहेत. ती स्वरूपस्थितीची संकेतचिन्हे आहेत. हे सर्व काही सद्‌गुरुच्या चरणी लीन झाल्याने समजते. (१०) वेदांचा अर्थ, वेदाचा अभिप्राय, उपनिषदे (वेदान्त), सिद्‌भाव, सिद्धलक्षणांचा अभिप्राय, अनुभव (रहस्य), शब्दात व्यक्त न करता येणारे अनुभव, प्रत्यक्ष असले तरी भ्रमासारखे अनुभव (स्वानुभव) ही सुद्धा सद्‌वस्तू ओळखण्याची अन्य चिन्हे आहेत. (११) अनुभवप्राप्तीची ही अंगे संतसंगतीत कळतात. चौथ्या भक्तीच्या (पादसेवनाच्या) योगाने गुप्त रहस्य असते ते कळू लागते. (१२) परब्रह्मवस्तू प्रगट असली तरी नसल्यासारखी आहे, ती गुप्त असूनही मनाला भासमान होते परंतु भास किंवा आभास याहून ती स्वतंत्र आहे. ती ज्ञानकक्षेत येण्यासाठी 'मीपण' टाकून तिला कसे पहावे हे सद्‌गुरुच्या पादसेवनाने कळते. (१३) हा मार्ग अंतर्मुख होऊन आत शिरण्याचा आहे. दिसते ते सर्व मायेच्या राज्यातील आहे. मीपणा शिल्लक ठेवून वस्तूला पहाता येत नाही. साधने शास्त्रे पूर्वपक्षात येतात. साक्षी होऊन वस्तूला पहाता येत नाही. (१४) पाहणाऱ्यांनी ज्या लक्ष्याकडे पहावयाचे ते लक्ष्यच पाहणाऱ्याने स्वतः व्हावे ध्यानामध्ये ज्या वस्तूचे ध्यान करावे ती वस्तूच आपण स्वतः व्हावे आणि त्रिविधाप्रचितीचा (म्हणजे गुरु, शास्त्र व आत्मप्रचिती यांचा) मेळ घालावा. "ते गे तेची आपण व्हावे" असा याचा खोल भावार्थ आहे. (१५) ही स्वानुभवाची द्वारे संत संगतीच्या योगाने, सार-असार यांच्या विचाराने प्रत्ययाला येतात. (१६) अंतिम सत्य म्हणजे ब्रह्म ते पाहू गेले तर असत्य म्हणजे माया ही नाहिशी होते. (मिथ्या किंवा) असत्य असलेले दृष्य

पाहू गेले तर ब्रह्मप्राप्ती होत नाही. म्हणून परब्रह्म अनुभवावे की माया अनुभवावी हे कृत्य पाहणाऱ्यावरच अवलंबून आहे. (१७) ज्या कोणाला परमात्मवस्तू पहावयाची आहे तो त्या वस्तूशी एकरूप किंवा अभिन्न झाला तरच ती वस्तू (म्ह. परब्रह्म) त्याला अनुभवाला येईल. तद्रुपतेनेच समाधान मिळते हे समजून असावे (दृष्य द्रष्टा व दर्शन ही त्रिपुटी संपुष्टात आली पाहिजे). (१८) नाना प्रकारची साधने सद्गुरुपाशीच आहेत. सद्गुरुकृपेने ती सफल होतात. सद्गुरुवाचून सन्मार्ग लाभत नाही. (१९) गुरु कृपेमुळे जे प्राप्त होते ते विविध प्रयोग, साधनांचे सायास, प्रयत्नपूर्वक विद्येचा अभ्यास यातून प्राप्त होत नाही. व्यवहारामध्ये वरील साधने चांगलीच आहेत. पण गुरुच्या सत्संगात राहून जे प्राप्त होते त्याच्याशी तुलना करताच येणार नाही. (२०) परमात्मवस्तू अभ्यासाने प्राप्त होत नाही, साधना करून असाध्य राहते हे सत्यही सद्गुरुशिवाय कळत नाही (अभ्यास करण्यासाठी अहंभावाची जरूरी असते पण तो सुटल्याविना तर परब्रह्म असाध्य आहे. साधना करून त्याची प्राप्ती करावी म्हटले तर साधन करणारा अल्प, त्याचा साधनकाळ व शक्ती अल्प आणि जे प्राप्तव्य ते अमर्याद, अनंत, अपार आहे. बेडूक कितीही फुगला तरी बैल होऊ शकणार नाही अशी म्हण आहे! म्हणून सद्गुरुच्या सेवेतच सर्व आकलन होते) (२१) म्हणून ज्ञानमार्ग समजण्यासाठी सत्संग धरणे आवश्यक आहे. त्याविना आत्मज्ञानाची गोष्टच अशक्य. साक्षात्काराचे नावच नको! (२२) सद्गुरु चरणसेवा करणे यास पादसेवन म्हणतात. चौथ्या प्रकारच्या भक्तीचे लक्षण येथे सांगितले आहे. (२३) देव, ब्राह्मण, महात्मे पुण्यपुरुष हे सुद्धा सेवेला पात्र आहेत त्यांच्या ठिकाणी सद्भाव ठेवावे. (२४) पण हे सांगणे म्हणजे जन्मरूढीचे पालन किंवा लोकव्यवहार सांभाळणे म्हणून सांगितले. पण मुद्द्याची गोष्ट म्हणजे सद्गुरुचरणसेवा हीच खरी. तिलाच पादसेवन भक्ती म्हणतात. (२५) पादसेवन ही चौथी भक्ती त्रैलोक्याला पावन करणारी आहे कारण तिच्यामुळे सायुज्यमुक्ती साधकाला प्राप्त होते. (२६) म्हणून निश्चयपूर्वक केलेली पादसेवनभक्ती थोराहून थोर आहे कारण तिच्यामुळेच पुष्कळ प्राणी भवनदीच्या पैलपार गेले आहेत. चौथी भक्ती सर्वात थोर भक्ती आहेत.

द. ४-५ अर्चनभक्ती : (१) मागे चौथ्या भक्तीचे लक्षण सांगितले आता पाचवी भक्ती ऐका. (२) पाचवी भक्ती, अर्चन म्हणजे देवांची पूजा ती पूजा शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे केली पाहिजे. (३) बसण्यासाठी अनेक प्रकारची आसने (उदा. दर्भासन, मृगाजीन) पूजेची उपकरणे, वस्त्रे, अलंकार, दागिने (आणि हे नसल्यास) मूर्तीचे ध्यान करणे, (मानसपूजा) ही पाचवी भक्ती होय. (४) देव, ब्राह्मण, अग्नीपूजन, साधूसंत, अतिथी, संन्यासी, महात्मा, गोमाता यांचे पूजन. (५) दगड, धातू, माती यांच्या देवाच्या मूर्ती किंवा देवांच्या तसबिरी व घरातील देवदेवता याचे पूजन ही अर्चनभक्ती. (६) सप्तांकित, नवांकित शिळा, शाळीग्राम किंवा त्याची शकले, लिंगे, सूर्यकांत, चंद्रकांत, बाण, तांदळे, नर्मदेतील बाण किंवा गणपती यांची पूजा करावी. (७) भैरव, देवी, मल्हारी, मुंजा, नरसोबा, नाग, अनेक प्रकारची नाणी, पंचायतने (८ ते ११) गणपती, सरस्वती, विठोबा ते शेवटी उपेंद्रपर्यंत सर्व नावे दिली आहेत, त्यांचे पूजन करीत जावे. (१२) अशा हरिहरांच्या असंख्य मूर्ती भगवंत, जगदात्मा, जगदीश यांच्या मूर्ती शिव-शक्तीच्या अनेक मूर्तींचे पूजन करावे. (१३) अश्वत्थनारायण, सूर्यनारायण, लक्ष्मीनारायण, त्रिमल्लनारायण, श्रीहरीनारायण आदिनारायण शेषशायी परमात्मा

(१४) अशा परमेश्वराच्या मूर्ती पहावयास गेलो तर पुष्कळ आहेत त्यांचे पूजन करणे ही पाचवी भक्ती होय. (१५) त्या वेगळे परंपरागत जे उत्तम वा मध्यम कुळधर्म असतील ते पाळावे. (१६) जाखमाता, मायराणी, बाळा, बगुळा, मानविनी, मांगिणी, जोगिणी इत्यादि क्षूद्र देवतांची पूजा कुळामध्ये असल्यास ती करावी. (१७) नाना तीर्थक्षेत्रास जावे. तेथील देवतांचे पूजन करावे. नाना उपचारांनी परमेश्वराचे पूजन श्रद्धापूर्वक करावे. (१८) पंचामृत, गंधाक्षदा, फुले, सुगंधी अत्तरे, धूपदीप, निरांजने, कापूर (१९) पंचखाद्ये, इ. अनेक खाद्यपदार्थांचा नैवेद्य, अनेक प्रकारची फळे, विडे, दक्षिणा, अनेक दागिने, उंची वस्त्रे, वनफुलांच्या माळा इत्यादि उपचारांनी पूजन करावे. (२०) पालखी, छत्री, अब्दागिरी, दिंड्यासारखी तंतुवाद्ये, पताका, निशाणे, टाळघोळ, मृदुंग (२१) अशाप्रकारे वाद्य, साहित्यात कमतरता असू नये. ज्यात हरिदास, सद्भाव धरून गायन करीत आहेत असे उत्सव असावे. (२२) (मंदिरापाशी वातावरण कसे असावे याबद्दल मनोहर वर्णन पुढे आले आहे) विहिरी, आड, सरोवरे, अनेक देवळे, मनोहर पटांगणे व शिखरे, वृंदावने, भुयारे (२३) मठ, मंडप, धर्मशाळा, देवळानजीक पडव्या, अनेक उपकरणे, नक्षत्रमाळा, नाना वस्त्र सामग्री (२४) अनेक पडदे, मंडपाचे चांदवे असावे. त्यांना रत्नांचे घोस लोंबत असावे. हत्ती, घोडे, गाड्या इत्यादि जे शक्य असेल ते देवालयास अर्पण करावे. (२५) अलंकार, वस्त्रे, अन्नपाणी ठेवण्यासाठी विविध पात्रे असावी. (द्रव्यादि सर्व बाबतीत मंदिर वैभवशाली असावे) (२६) वने, बागा, पुष्पवाटिका, तपस्वी लोकांसाठी पर्णकुट्याही उभारावीत. ही जगन्नायकाची पूजाच आहे. (२७) पोपट, मैना, मोर, बदके, चक्रवाक, चकोर, कोकिळा इत्यादि पक्षी चितळे, सांबरे देवालयाला अर्पावी. (२८) कस्तुरी मृग, मांजरे, गाई, बैल, वानरे इत्यादि प्राणी आणि लहान मुले ईश्वरसेवेसाठी देवालयाला अर्पण करावीत. (२९) काया, वाचा, मन, चित्त, वित्त, प्राण हे भगवंताच्या चरणी लावावे याचे नाव अर्चनभक्ती. (३०) याचप्रकारे अनन्य भक्तीने सद्गुरूची सेवा करावी ही सुद्धा अर्चनभक्तीच. (३१) अशी चांगल्या प्रकारे व साधन सामग्री उपयोगात आणून पूजा करता आली नाही तर परमेश्वराची मानसपूजा तरी अवश्य करावी. (३२) मनातल्या मनात कल्पना करून अर्पण करावे, अशा प्रकारे मानसपूजेचे लक्षण आहे. (३३) आपल्या आवडीप्रमाणे जे काही देवाला अर्पण करावयाचे असेल त्याची कल्पना करावी आणि देवाला अर्पण करावे, अशा प्रकारे मानसपूजा करावी.

(समासाचे रसग्रहण - श्रीसमर्थांच्या मनामध्ये स्वच्छ आणि सुंदर देवालयाची कल्पना अशी आहे की बालापासून वृद्धांपर्यंत सर्वांना तेथे आकर्षण वाटावे आणि समाधान लाभावे. मूर्तीपूजा हे हिंदु धर्मातील महत्त्वाचे साधन मानले आहे. पूजा व मानसपूजा यांचे विधीविधान या समासात आहे.)

द. ४-६ वंदनभक्ती : (१) पाचव्या भक्तीचे लक्षण पूर्वी सांगितले आता सहावी भक्ती सावधपणे ऐकावी. (२) सहावी वंदनाभक्ती होय. देव, संत, साधू, आणि सज्जन यांना नमस्कार करावा. (३) सूर्य, देव आणि सद्गुरु यांना साष्टांग नमस्कार घालावा. (४) अनेक देवांच्या प्रतिमा देव आणि गुरु हेच साष्टांग नमस्कार करून घेण्यास अधिकारी आहेत. अन्यत्र इतरांना अधिकारपात्रता पाहून नमस्कार करावा. (५) पृथ्वी छप्पन्न कोटी योजने विस्तारली आहे. तिच्यावर विष्णूच्या मूर्ती आहेत त्यांना साष्टांग नमस्कार करावा. (६) शंकर, विष्णू आणि सूर्य यांच्या दर्शनाने नाना प्रकारची पापे

नष्ट होतात म्हणून त्यांना व मारुतीला नित्यनेमाने नमस्कार करावा. श्लोकाचा अर्थ : शंकर, शेषशायी विष्णू, सूर्य तसाच मारूती यांचे दर्शन नित्यनेमाने घ्यावे ते विशेष पुण्यप्रद असते. (७) भक्त, ज्ञानी, वैरागी, स्वानुभवी, तपस्वी, योगी आणि श्रेष्ठ व्यक्ती पाहून सत्वर नमस्कार करावे. (८) वेदज्ञ, शास्त्रजाणकार, सर्व विद्यांचे जाणकार असणारे पंडित, पुराणिक, विद्वान, याज्ञिक, वैदिक आणि पवित्रजन या सगळ्यांना नमस्कार करावा. (९) ज्या व्यक्तीच्या ठिकाणी विशेष गुण असतील तेथे सद्‌गुरूचे अधिष्ठान आहे म्हणून त्यांना अत्यंत आदराने वंदन करावे. (१०) गणेश, शारदा, नाना शक्तिदेवता, हरिहरांच्या अवतारमूर्ती अशा प्रकारे किती देव म्हणून सांगावे. (११) या सर्व देवांना नमस्कार केला तरी तो एकाच केशवाला (परमात्म्याला) पोहोचतो याबद्दल एक वचन आहे ते ऐका.

श्लोकाचा अर्थ - आकाशातून पडलेले पाणी ज्याप्रमाणे समुद्रालाच जाऊन मिळते, त्याप्रमाणे सर्व देवांना केलेला नमस्कार केशवाला पोहोचतो. (१२) म्हणून सर्व देवांना अतिशय आदराने नमस्कार करावा. देवांचे अधिष्ठान परमात्मस्वरूप देव मानल्यास अत्यंत समाधान मिळते. (वरील श्लोक व त्यांचा अर्थ भारतीय मनामध्ये खोलवर रुजला असल्याने त्यांची वृत्ती सहिष्णू किंवा उदार झाली आहे. कोणत्याही क्षेत्रातील कोणत्याही देवाच्या प्रतिमेला सारख्याच भक्तीने हिंदुलोक वंदन करतात.) (१३) देव हे भगवंताची अधिष्ठाने व सत्पात्रे म्हणजे अधिकारी साधूजन यांच्यामध्ये सद्‌गुरूचे अधिष्ठान आहे ही भावना ठेवून देवांना व संतांना आदराने नमस्कार करावा. (१४) नमस्काराची महति - नमस्काराने अंगी नम्रता येते, विकल्प नाहिसा होतो. आणि सज्जनांशी सख्य घडते. (१५) नमस्काराने चित्ताचे दोष नाहिसे होतात, अन्याय क्षमा केले जातात आणि असमाधान नाहीसे होऊन पुन्हा समाधान लाभते. (१६) (मस्तक हा शरीराचा सर्वात महत्त्वाचा अवयव आहे त्यामुळे) मस्तक (शीर्ष) नमविण्याइतकी मोठी शिक्षा नाही असे अनेकजण म्हणतात, म्हणून देव आणि भक्त यांना नेहमी नमस्कार करीत जावे. (१७) नमस्कारामुळे साधकावर गुरुकृपा उचंबळते, प्रसन्नता प्रबळ होते. (१८) कोणताही विकल्प मनात न आणता नमस्कार केला तर दोषांचे पर्वत नाहिसे होतात आणि मुख्य ईश्वराची कृपा होते. (१९) पतित असतात ते पावन होतात. नमस्कार लीनतापूर्वक करून संतांना शरण गेल्यास जन्म-मृत्यू दूर निघून जातात. (२०) एखाद्याने मोठाच अन्याय केला असला तरी त्याने साष्टांग नमस्कार घातल्यास श्रेष्ठ व्यक्तीने त्याला क्षमा केली पाहिजे. (२१) म्हणून साधकास नमस्कार करण्याखेरीज सद्‌गुरुकृपा प्राप्त करण्याचा दुसरा मार्ग नाही. (२२) नमस्कारासाठी काही खर्च करावा लागत नाही. काही कष्ट करावे लागत नाहीत तसेच उपकरण किंवा अन्य सामग्री काहीच लागत नाही. (२३) नमस्काराइतके सोपे काही नाही मात्र तो नमस्कार एकनिष्ठेने (अंतरपडदा बाजूस सारून) करावा. साधनांचे नाना प्रयत्न करून उगीच का कष्टावे? (२४) साधक जेव्हा सद्भावपूर्वक साधूला नमस्कार करतो तेव्हा त्याच्या हिताची चिंता साधूला लागते आणि मग सोप्या वाटेने ते त्याला पूर्वी तो ज्या स्वरूपात (सत्‌चित्‌आनंद रूपात) होता व जेथून तो घसरला तेथे नेऊन पोहचवितात. (२५) म्हणून नमस्कार हे श्रेष्ठ साधन आहे. नमस्कारांमुळे श्रेष्ठांची कृपा होते, (ते कृपावंत झाल्याने ईश्वरप्राप्ती होते) अशी ही सहावी भक्ती येथे स्पष्ट करून सांगितली आहे.

स्वाध्याय ९ वा

द. ८-६ (दुश्चितनिरूपण)

(मानव म्हणजे मननशील प्राणी. मनाच्या विचार शक्तीमुळेच मानवाला प्राणीमात्रामध्ये श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले आहे. 'इंद्रियाणां मनश्चास्मि।' असे प्रत्यक्ष भगवान श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे. हे मन नीट ठिकाणावर असेल तरच जीवन सुरळीत चालते. पण तेच थाऱ्यावर नसेल तर मनुष्य अकार्यक्षम होतो. अशा माणसाला 'दु:श्चित्त' हा शब्द श्रीसमर्थांनी वापरला आहे. यालाच व्यग्रचित्त असा दुसरा शब्द आहे. इंद्रियांच्या पलिकडे मन, मनापलिकडे बुद्धी व बुद्धीच्या पलिकडे परब्रह्म आहे. बुद्धीवर पडदा पडल्यामुळे निर्विकल्प वस्तूचे आकलन होत नाही. मन अत्यंत बलाढ्य आहे त्याच्याच अनुकूलतेमुळे स्वस्वरूपाचे दर्शन मानवाला होते. निद्रा, आळस, व दुश्चितपण सोडून देऊन सावध, साक्षेपी व दक्ष होण्याचा उपदेश या समासात आहे.)

(१) वक्ता श्रोत्याला प्रश्न करतो सत्संगाचे महत्त्व कसे आहे व सत्संग धरल्यापासून किती दिवसात माणसाला मोक्ष मिळतो? हे मला सांगावे. (२) संताची संगती धरल्यावर किती दिवसात मुक्ती मिळते याचे उत्तर द्यावे आपण मूर्तीमंत कृपाच आहात (३) वक्ता उत्तर देतो - संतांनी केलेल्या निरूपणावर विश्वास ठेवलात की त्याच क्षणी मुक्ती लाभते पण निरूपणाचे वेळी दु:श्चित्त झाले तर मात्र हानी होते (साधूचा उपदेश एकाग्र चित्ताने श्रवण केला तर आत्मज्ञान होते पण चित्तच जर श्रवणात नसेल तर मोक्षप्राप्ती दूरच राहणार हे तात्पर्य) (४) श्रोता प्रतिप्रश्न करतो - मन जरी लक्षपूर्वक श्रवणी लावले तरी एकाएकी दुर्लक्ष होते. मन भरकटते त्याला सावचित्त (अव्यग्र) कसे करावे? (५) वक्ता म्हणतो - मनाला लागलेल्या (बाह्यसृष्टी व विषयासक्ती यांच्या) ओढण्या तोडून टाकाव्या. आवडीने मनापासून श्रवण करावे सावधपणाने घडीने घडी काळ सार्थक करावा. (६) ग्रंथांमध्ये असलेल्या शब्दांचा अर्थ व सिद्धांत शोधून काढून मनात साठवावे काही दुर्लक्ष झाले तरी पुन्हा श्रवण करावे. (७) अर्थान्तर (शब्दातून प्रगट होणाऱ्या विषयाचा आशय) मनाने समजावून घेतल्याशिवाय जो नुसतेच श्रवण करतो तो श्रोता नव्हे मनुष्य रूपाने तो पाषाणच समजावा. (दगड ज्याप्रमाणे वर्षानुवर्षे पाण्यात राहूनसुद्धा आतून कोरडा असतो तसाच तो श्रोता समजावा. (८) येथे श्रोत्यांना दगडाची उपमा दिल्याबद्दल त्यांना वाईट वाटेल 'आम्हाला पाषाण का केले' असे वाटेल पण दगडसुद्धा कसा असतो ते सावधपणे ऐका. (९) वेडावाकडा असलेला दगड जर (छिन्नी हातोडीने) घडवून नीट केला आणि पुन्हा केव्हाही पाहिला तरी तो घडविला तसाच दिसतो. (१०) छिन्नीने त्याचा टवका काढला तर तो पुन्हा चिकटून बसत नाही. पण मनुष्याची वाईट बुद्धी काढून टाकली तरी (कालांतराने) पुन्हा ती चिकटून बसते. (११) (उपदेशामुळे) एकदा सांगून दुर्गुण गेला तरी पुन्हा (मनाला) चिकटतो म्हणून दगडाचा गोटा माणसापेक्षा चांगला. (१२) म्हणून त्याचे अवगुण जात नाहीत तो पाषाणापेक्षा कमी दर्जाचा आणि त्याच्यापेक्षा पाषाण कितीतरी पटीने चांगला असतो. (१३) दगड कोटीपटीने चांगला असतो त्याचेही लक्षण श्रोत्यांनी सावधपणे ऐकावे. (१४) माणिक, मोती, प्रवाळ, पाचू, वैडुर्य, हिरा, इंद्रनीळमणी, गोमेदमणी इत्यादि सगळे पाषाणच

म्हणविले जातात. (१५) त्यापेक्षा निराळे सूर्यकान्त, सोमकान्त, नाना प्रकारचे औषधी गुण असणारे मणि (मोहरे) इत्यादि श्रेष्ठ पाषाण आहेत. (१६) त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठ जे भाग्यवान पाषाण असतात त्यांचा तीर्थक्षेत्रात किंवा विहिरीस व कूपांना लावण्यासाठी उपयोग झालेला असतो. शेवटी हरिहरांच्या मूर्तीच ज्यांच्या बनविल्या जातात ते उत्तम पाषाण असतात. (१७) असा जर विचार केला तर पाषाणासारखे भले कोणी नाही. दगडापुढे मनुष्यच पामराप्रमाणे आहे! (१८) म्हणून दुश्चित्त व अभक्त त्यांचा देह वरील प्रकारच्या दगडांसारखा नसतो तर अपवित्र व निरूपयोगी दगडाप्रमाणेच समजावा. (१९) आता हे बोलणे पुरे, दुःश्चित्तपणामुळे घात होतो. प्रपंच किंवा परमार्थ यापैकी काहीच साधत नाही. (२०) दुःश्चित्तपणामुळे कार्य बिघडते, चिंता मनात राहते आणि बघता बघता स्मरण नाहिसे होते (विस्मरण दोषांची जननीच आहे.) (२१) चित्त ठिकाण्यावर नसल्यास शत्रूकडून पराभव होतो, दुश्चित्तपणामुळे जन्म मरणाचा फेरा झडत राहतो, अशी हानी होते. (२२) दुश्चित्तपणामुळे साधना, भक्ती, ज्ञान साधकांना घडत नाही. (२३) दुश्चित्तपणामुळे मनाचा निश्चय ध्येयसिद्धीसाठी होत नाही. आणि स्वहित ओहोटीला लागते. (२४) दुश्चित्तपणामुळे श्रवण घडत नाही (त्यात विक्षेप येतो), दुश्चित्तपणामुळे (विवरण) अर्थ स्पष्ट करणे घडत नाही हाती आलेले निरूपण व्यर्थ जाते. (२५) दुश्चित्त माणूस श्रवणास बसल्यासारखा नुसताच दिसतो पण त्याचे मन विचारांच्या चंचळ चक्रामध्ये अडकलेले असल्यामुळे तो निरूपणात असूनही तेथे नसतो. (२६) वेड्या माणसाच्या, पिशाच्चबाधा झालेल्या माणसाच्या किंवा एखाद्या आंधळ्या, मुक्या आणि बहिऱ्या माणसाच्या संसारासारखा कळाहीन संसार दुश्चित्त माणसाचा होतो. (२७) तो वरून सावध दिसतो पण त्याला (निरूपण) समजत नाही. तो ऐकत आहे असे वरकरणी दिसते पण त्याला ऐकू येत नाही, ज्ञान आहेसे वाटते पण सार काय आणि असार काय हे त्याला कळत नाही. (२८) असा दुश्चित्त आणि आळशी असतो त्याला परलोकप्राप्ती (किंवा मुक्ती) कशी मिळणार? त्याच्या चित्तामध्ये आळस सदैव भरून राहतो. (२९) जर एखाद्याने दुश्चित्तपणातून सुटका करून घेतली तरी आळस सहजणाने त्याला येतो. आळसामुळे त्याला अन्य काही करण्यास सवडच होत नाही इतका तो आळसाच्या तावडीत सापडतो. (३०) आळसाने विचार सुचत नाही, आचार बिघडतो, पाठांतर काही केले तरी होतच नाही. पाठ करण्याचा कंटाळा येतो. (३१) आळसामुळे श्रवण, निरूपण घडत नसल्याने परमार्थाची वाट मलीन होते (बुजून जाते). (३२) आळसामुळे नित्यनेमाने करण्याच्या गोष्टी राहून जातात, अभ्यास बुडतो, व आळसाने आळस अमर्याद वाढतो. (आळस ही जणू वाढणारी वेल आहे ती उपटून टाकण्यासाठी तरी आळस टाकला पाहिजे नाहीतर ती वेल वाढणारच असा आशय) (३३) आळसाने ग्रहणशक्ती व धैर्य नाहिशी होतात वृत्ति मलिन होते आणि विचार शक्ती खुंटित होते. (३४) आळसामुळे झोपाळूपणा वाढतो. वासना बळावते आणि सद्बुद्धि लोप पावल्याने निश्चय होत नाही. (३५) दुश्चित्तपणाबरोबर आळस येतो. आळसामुळे निद्रेचा विलास सुरू होतो. आणि झोपाळूपणाच्या गोडीमुळे आयुष्याचा सर्वनाश होतो (असे हे चक्र आहे.) (३६) झोपाळूपणा, आळस आणि दुश्चित्तपणा हेच मूर्खाचे लक्षण आहे. त्यामुळे (श्रवण मनन नसल्यामुळे) निरूपण काही केल्या उमगत नाही. (३७) ही तीनही लक्षणे जेथे असतील तेथे विवेक कसा असेल? अज्ञानी माणसाला तीनही लक्षणांमध्ये सुख वाटते. (३८) भुक लागली

की जेवला. जेवून उठताच आळस अंगात भरला, आळस येताच झोपेने घेरल्यामुळे (सावकाश) स्वस्थपणे झोपला. (३९) झोपेतून उठल्यावर कधीच एकाएकी चित्त सावध होत नाही म्हणून दुश्चित्त होतो त्यामुळे असा माणूस निरूपणास गेला तरी आत्महित त्याला साधता येणार नाही. (४०) माकडापाशी रत्न दिले किंवा पिशाच्या हाती द्रव्याचा ठेवा दिला तरी जसे व्यर्थ जाते तसेच दुश्चित्तांपुढे केलेले निरूपण व्यर्थ होय. (४१) असो. आता अज्ञानलक्षणांचे हे प्रतिपादन पुरे. सज्जनसंगतीमध्ये साधकाला किती दिवसात मुक्ती लाभते या प्रश्नाचे उत्तर काय? (४२) याचे उत्तर आता ऐका. श्रोत्यांनी निरूत्तर व्हावे (त्यांचे समाधान व्हावे) याबद्दल सत्संगाबद्दल विचार असा आहे. (४३) लोखंड परिसाला लागले किंवा थेंब समुद्रात मिसळावा, किंवा गंगेशी नदीचा संगम व्हावा त्याप्रमाणे ताबडतोब मोक्ष प्राप्त होतो. (लोखंडाचे परिसस्पर्शाने तत्काळ सोने होते, थेंब सागरात तत्काळ लुप्त होतो.) (४४) त्याप्रमाणे जो आत्महित साधण्यास तत्पर, साक्षेपी (दीर्घोद्योगी) आणि दक्ष (तत्पर) आहे त्याला मोक्षप्राप्ती तत्काळ होते. ज्या साधकापाशी हे गुण नाहीत त्याला सूक्ष्म साधनेतील अनुभव प्राप्त होत नाहीत. (४५) येथे अनुभव प्राप्तीसाठी शिष्याची बुद्धीच तयार व्हावी लागते. अशी सूक्ष्मात प्रवेश करणारी बुद्धी असेल त्यास वेळ लागत नाही. अनन्यास मोक्षप्राप्ती होण्यास वेळ लागत नाही. (४६) ज्याची बुद्धी सूक्ष्म आहे व जो एकनिष्ठ आहे त्याला मोक्षप्राप्तीसाठी एक क्षणसुद्धा लागत नाही. एकनिष्ठ भावना नसेल तर मात्र प्रज्ञेचेही काही चालत नाही. (४७) बुद्धी तयार नसेल तर सद्गुरु जे सांगतात त्याचा अर्थ समजत नाही. आणि श्रद्धा दृढ नसेल तर आत्मवस्तूचे आकलन होत नाही. प्रज्ञा आणि विश्वास हे दोन्ही असतील तर देहाभिमान (देहबुद्धी) गळून जातो. (४८) देहबुद्धी गळून गेली की वस्तूची प्राप्ती अनायासे होते. सत्संगामुळे उत्तम गति लाभण्यास वेळ लागत नाही. (४९) जो सावध, दीर्घोद्योगी, विशेष प्रज्ञावंत असेल आणि दृढ श्रद्धावंत असेल त्याला साधनांचे फार कष्ट करावे लागत नाहीत. (५०) इतर जे भोळे भाबडे भाविक असतील त्यांनाही साधनामुळे मोक्ष प्राप्ती होईल मात्र त्या जोडीला सत्संगही असेल तर त्यामुळे साधकाची विवेकदृष्टी प्रगट होईल. (५१) त्याने नित्याची साधना सोडू नये. निरूपण (अध्यात्मावरील विवरण व श्रवण) सोडू नये. निरूपणामुळे सर्वांनाच लाभ होतो. (५२) पण तो मोक्ष कसा असतो, स्वरूपाची लक्षणे कोणती, आणि सत्संगाने मोक्षाची खात्रीने प्राप्ती होते का? (५३) याबद्दल सविस्तर विवेचन पुढे सांगितले आहे. श्रोत्यांनी मनाने निश्चळ होऊन लक्ष द्यावे. (५४) अवगुणांचा त्याग व्हावा यादृष्टीने योग्य असेल ते निष्ठूरपणाने बोलावे लागते (या समासामध्ये श्रोत्यांना पाषाणाची उपमा द्यावी लागली याबद्दल हा उल्लेख असावा) अशा भाषणाचा श्रोत्यांनी राग मानू नये.

स्वाध्याय १० वा

द. ११-५ आणि १९-९ (राजकारणनिरूपण)

द. ११-५ आणि १९-९ या दोन समासांचा गट अभ्यासासाठी निवडण्यात आला आहे.

'राजकारणनिरूपण' हे नाव या समासांना आहे. "समाजातील भिन्न प्रकृतीची, भिन्न पातळीवरची आणि भिन्न आवाक्याची माणसे एकत्र गोळा करून प्रत्येकाकडून काहीतरी कार्य करून घेण्याच्या कलेला श्रीसमर्थ 'राजकारण' हे नाव देतात. अशा अर्थाचे राजकारण हा या समासाचा विषय आहे" असे प्रा. के. वि. बेलसरे यांनी सार्थ दासबोधात म्हटले आहे. निस्पृह महंत हा जेव्हा अशा प्रकारे राजकारण करतो तेव्हा तो स्वतः अलिप्त असतो पण त्याच्या कार्यामुळे समाज जीवन निरोगी होते.

द. ११-५ : (१) पूर्वी केलेले काम पुन्हा करावे, ईश्वराचे ध्यान पुन्हा करावे आणि निरूपण पूर्वी केले तेच पुन्हा करावे, (२) तसे आमच्या बाबतीत घडले आहे जे पूर्वी आम्ही सांगितले तेच बोलावे लागत आहे, त्यामुळे बिघडलेले समाधान श्रोत्यांना पुन्हा लाभावे. ऐकणाऱ्याचे समाधान तात्पुरते असेल तर ते श्रवणाने पुन्हा त्यांना मिळावे. (३) आपला लोकसंग्रह आपणापाशी एकनिष्ठ राहिला पाहिजे आणि त्या समुहाबाहेरील लोकांच्या मनातही तसा सद्भाव निर्माण झाला पाहिजे असा उपाययोजनेचा हेतू असावा (लोकसंग्रहाचे एक सूत्रच येथे सांगितले आहे.) (४) पहिली मुख्य गोष्ट हरीकथानिरूपण (यामुळे ईश्वरावर लोकांची श्रद्धा बसते) दुसरा क्रम स्वधर्माच्या रक्षणासाठी राजकारणास आणि तिसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे सर्व बाबतीत सावधपणा (महंताने आचार, विचार आणि उच्चार यात गाफील होऊन चालणार नाही नीतीमर्यादा राखणे हेही यात समाविष्ट झाले आहे.) (५) न कंटाळता दीर्घउद्योग करणे हे चौथे लक्षण आहे. सत्कार्य करीत असतानासुद्धा लोक नाना प्रकारचे त्याबद्दल आक्षेप घेतात. ते फेटाळून लावू नयेत तर ते फेडावे, म्हणजे त्यांनाही समाधान होईल असे पटवून द्यावे. लहान मोठे अन्याय असतील त्याबद्दल लोकांना क्षमा करावी. क्षमाशील वृत्ती हा सद्गुण लोकसंग्रहाला पोषक आहे. (६) दुसऱ्याचे मनोगत ओळखावे आपण नेहमी अनासक्ती राखावी, न्याय, नीती सोडून आपण कधीच वागू नये. (७) आपल्या निर्व्याजवृत्तीची खूण पटून माणूस आकर्षित व्हावा आणि येणाऱ्या प्रत्येकाला यथायोग्य बोध करावा. आपला प्रपंचही सावरून धरावा. दुर्लक्ष करून तो कोसळून देऊ नये. (८) प्रपंचातील कमी जास्त प्रसंग ओळखावे बहूत धैर्याने मार्ग काढावा. गडबडून जाऊ नये पण त्या प्रपंचाचा अतिसंबंध असू नये. अलिप्तता राखावी आपण त्यात वाहून जाऊ नये. (९) आपले व्यापाचे क्षेत्र वाढवावे पण त्या उपाधीत आपण सापडू नये. नेहमी अगोदरच आपणाकडे कमीपणा आणि अजाणपणा घ्यावा. (१०) इतरांचे दुर्गुण सतत इतरांना सांगत बसू नये. दुर्जन अपराध करताना सापडले तरी त्यांना सोडून द्यावे. मिंधे झाल्यामुळे ते उपद्रव करीत नाहीत (काही वेळा ते सुधारतात हाही भाग आहे.) (११) तऱ्हेवाईकपणा करू नये. एककल्लीपणा नसावा. संकटप्रसंगी बाहेर पडण्यासाठी अनेक उपाय विचारपूर्वक शोधावे. जे कार्य घडून येणे अशक्य आहे असे वाटते ते अवघड कार्य मोठा प्रयत्न करून (चिकाटीने) घडवावे. (१२) सत्कार्यासाठी जमलेल्या समुहात फूट पडू देऊ नये आणि कोसळलेला प्रसंग सावरून धरावा. हे करताना कोणाशीही अतिशय वादावादी करू नये. मर्यादित राहून बाजू मांडावी. (१३) दुसऱ्याचे कल्याण कशात आहे ते ओळखावे त्याचे चिंतन करावे. अनेकासाठी अनेक कष्ट सोसावे लोकांचे त्रास निमूटपणे सोसावे. त्रास सोसवेनासे झाले तर दूर कोठेतरी निघून जावे. (१४) दुसऱ्या व्यक्तीला झालेले दुःख ओळखावे आणि ते ओळखल्यावर त्या दुःखाबद्दल आपल्याही मनात कणव निर्माण होऊन त्या दुःखात वाटेकरी

व्हावे. एकंदर समुदायाला-समाजाला जे बरेवाईट भोगावयाला लागते त्यामध्ये आपणही भागीदार व्हावे. सामाजिक बांधिलकीची ही भावना महंतात हवीच. (१५) पाठान्तर खूप असावे आणि विचारशक्ती जवळ असावी. (पाठ केलेला भाग प्रसंगी आठवला पाहिजे) परोपकार करण्यास सदा तयार असले पाहिजे. (व्यंकटेश स्तोत्रामध्ये तर 'मजलागी देई ऐसा वर । जेणे घडेल परोपकार ।' हे देवाला मागणे मागितले आहे.) (१६) आपण शांत (तृप्त) असावे आणि लोकांमध्येही शांती पसरवावी आपण चांगली क्रिया करावी पण केवळ आपणापाशीच ही वृत्ती ठेवू नये तर दुसऱ्यालाही सदाचरण करण्यास प्रवृत्त करावे. (सामाजिक बांधिलकीतून अशी क्रिया घडावी. **प. दा. अ. उपक्रमाचे ब्रीद-वाक्य हाच ओवीचरण आहे.**) (१७) एखाद्याच्या घोर अपराधाबद्दल त्याला अपाय घडविणेच असेल तर तसे बोलून दाखवू नये. त्या व्यक्तीला परभारेच तसा प्रत्यय येईल अशी कृती घडावी. (१८) जो पुष्कळ लोकांचे सोशीत नाही त्याला लोक अनुकूल होत नाहीत पण सर्वच जर सोशीत राहिले तर आपले महत्त्वच उरत नाही हेही ओळखावे. (१९) राजकारण पुष्कळ करावे पण ते उघडपणाचे नसावे. त्यामागे दुसऱ्यास दुःख देण्याचा हेतू असता कामा नये. (२०) लोकांचे अंतरंग ओळखावे आणि दुराभिमान राजकारणाने (धूर्तपणाने वागून) घालवावे आणि पुन्हा युक्तीने दूरच्या धाग्याने ओढून त्यांना जवळ करावे. (२१) भांडकुदळ असेल तर त्याला आपणापासून दूर ठेवावे. घाबरटाशी मनसुबे बोलू नयेत. अशांचा संबंध येऊ लागला तर आपणच तेथून प्रस्थान करावे. (२२) अशा प्रकारचे राजकारण असावे. ते सांगू लागल्यास संपतच नाही. अंतःकरण जर सावध असेल तरच राजकारणाचा विचार समजतो. (२३) जो प्राण भयाने वृक्षावर चढून बसला असेल तर त्याला तेथून सोडवावे आणि जे युद्धकर्ते असतील त्यांना दूर करावे. अशा कारभाराची लक्षणे कशी सांगता येतील. (२४) पण हे सर्व घडविणारा महंत असा असावा की त्याचा शोध घेतला तरी तो सापडत नाही पण तो कीर्ती प्राप्त केल्याविना राहत नाही. त्याची निरपेक्षता अशी असते की जर वैभव त्याच्याकडे आपोआप पायाशी लोळण घालू लागले तरी त्याची अभिलाषा त्याला होत नाही. (२५) एखाद्याची सारखी पाठराखण करणे आणि दुसऱ्या एखाद्याला डोळ्यासमोर देखील येऊ द्यावयाचाच नाही हे चातुर्याचे लक्षण नव्हे. (लोकसंग्रह करण्याची अशी कितीतरी सूत्रे श्रीसमर्थ सांगून जातात.) (२६) ज्याला न्यायाची बाजू सांगितली तरी ती तो मानत नाही; हिताचा मार्ग हा न्यायमार्ग असतो पण तो ज्याला आवडत नाही अशाची गाठ पडली असता त्याचा त्याग करावा त्याविना गत्यंतरच नसते. (२७) श्रोत्यांना हे ठाऊक असूनसुद्धा त्यांनी शंका घेतली म्हणून पूर्वी सांगितलेलेच पुन्हा सांगितले त्यात काही कमी अधिक असल्यास श्रोत्यांनी क्षमा करावी.

द. १९-९ : (१) एखादा आत्मज्ञानी असून अलिप्त वृत्तीचा पुरुष असेल तर बहुधा लोकसंग्रह करण्याची हौस त्याला नसते. पण एखाद्याला तशी हौस असेल तर त्याने एकान्ताचे सेवन अखंड करावे. (२) कारण एकान्तामध्ये विचार करताना अनेक श्रेयस्कर मार्ग सुचतात (विचारांच्या चाळणीतून मार्ग सापडतात) प्राणीमात्रांची आजची स्थिती काय व भावी गति काय याची नीट समजूत येते. (३) अशा प्रकारे जर त्याने विचार केला नाही तर त्याला काहीच उमजणार नाही. जमा-खर्चाचा विचार न करणाऱ्या दिवाळखोरासारखी त्याची अवस्था होईल. महंताला वैचारिक दिवाळखोरी प्राप्त

होईल. (४) कोणी विचारपूर्वक वागून नवे जमिनीचे हक्क मिळवितात तर कोणी असलेले हक्कही गमावून बसतात. व्यापकपणे उद्योग करणाऱ्याची स्थिती पुढीलप्रमाणे असते. (काहीजण व्यवस्थापन शास्त्र जमून ते उद्योगपति होतात तर काही धंद्यात ठोकर खातात.) (५) दुसऱ्याच्या मनातील विचार जर आधीच समजले तर त्याचा कपट करण्याचा मार्ग साहजिकच खुंटतो.) (६) लोकांच्या संगतीत अखंडपणे राहिल्यास अतिसलगी होते त्यामुळे अतिपरिचयाने अवज्ञा घडते. यासाठी महंताने एकाच ठिकाणी विश्रांती घेत राहू नये. (७) एखादी गोष्ट सतत केल्याने सवय होते त्याप्रमाणे आळसाने आळसही वाढतो. त्यामुळे कारभार बिघडून जातो. लोकसंग्रह करण्याचा जो अंतरामध्ये हेतू असतो तो साधत नाही. (८) महंताने समुदायाच्या मागे नित्य उपासनेची इतकी काही कामे सोपवून द्यावीत की खरेखोटे (किंवा गैरसमज) वाढविण्यास कोणास वेळच राहणार नाही. रिकामटेकडी माणसे लोकसंग्रहाला घातक ठरतात. (९) चोरालाच भांडारगृहाचे काम सांगावे आणि तेथे तो घसरू लागला तर समज देऊन पुन्हा सांभाळून घ्यावे त्याच्या चित्तातील मूर्खपणाच्या स्वार्थी विचारांचे गुंते सोडवावे (१०) या सर्व गोष्टी जुन्याच आहेत त्यात नवे असे काहीच नाही. कोणालाही पीडा न देता त्याला राजकारणात युक्तीने गुंतवावे. (भिन्न प्रकृतीची वा प्रवृत्तीची माणसे असणारच पण राजकारणात त्यांचा उपयोग असतो असे पुढे सुचविले आहे.) (११) नष्टावर नष्टच नेमावे. वाचाळांची तोंडे बंद करण्यास तसे वाचाळच उभे करावे (आपण स्वतः दुष्ट होऊ नये किंवा वाचाळही होण्याची गरज नाही. आपणावर कोणाचाही संशय येऊ नये असे अलिप्तपण सांभाळावे.) (१२) काट्याने काटा इतक्या सहजपणे काढावा की त्याची जाणही कोणास येऊ नये. आपणावर भांडकुदळपणाची पदवी लागू नये. (१३) फारशी वाच्यता न करता जे काम होते, त्याला विलंब लागत नाही. एखाद्या गोष्टीची चवाट्यावर चर्चा झाली की कामातली नवलाई निघून जाते. (१४) महंताबद्दलची कीर्ती ऐकून लोकांना (आकर्षण किंवा) प्रेम निर्माण व्हावे आणि त्याला पाहून ते वाढीला लागावे. त्याची संगती वाढता वाढता आपणही त्याच्या सेवकात सामावले जावे असे लोकांना वाटावे अशा प्रकारे लोकसंग्रह वाढविण्याचे आणखी एक सूत्र येथे दिले आहे. (१५) कोणतेही लहानमोठे काम केले तरच ते होते, केलेच नाही तर मागे राहून जाते म्हणून कोठेही कामात ढिलेपणा ठेवू नये. (१६) जो इतरांवर कामासाठी विसंबून राहतो त्याचा कार्यभाग होत नाही. जो आपण स्वतः कष्ट घेतो तोच शहाणा समजावा. या ओवीतील अर्धा भाग मराठीतील एक वाक्प्रचार झाला आहे. (१७) एखाद्या कामाचा जेवढा भाग एखाद्याकडून करून घ्यावयाचा तेवढीच माहिती त्याला द्यावी. कामाच्या सर्व भागांची माहिती सर्वांना दिली जाणे जरूरी नाही. तसे घडले तर काम मागे पडते म्हणजे पद्धतशीर होत नाही. कार्यव्यवस्थापणाचे हे एक तत्त्व जाणत्याने माहिती करून घ्यावे. (१८) जे महत्कार्य करावयाचे असेल त्याचे मुख्य सूत्र आपल्या हाती ठेवावे आणि जे करावयाचे असेल ते लोकांकरवी करावे. किती तरी सामान्य माणसे हाती धरावी आणि त्यांना धूर्तपणाने वागून कार्य करण्याचे धडे द्यावेत. (१९) जे भांडखोर बडबड करणारे पहिलवान असतील त्यांच्याशी हिंमतीने झुंज देऊन त्यांना पराभूत करावे. दुर्जन लोकांच्या विरोधामुळे आपले राजकारण अडून पडू देऊ नये (बडबड्या माणसाच्या हातून कृती फारशी होत नाही अशा पोकळ लोकांचा विरोध नष्ट करावयास हवा) (२०) ग्रामकंटक किंवा गावगुंड

लोकांचे वर्म ओळखून त्यांना कैचीत सापडवावे त्यांना निस्तेज करावे पण पूर्णपणे बुडवून न टाकता पुन्हा सावरावे, ऋणी करून आपलेसे करावे. (२१) खळदुर्जनांना भिऊन जाऊन जर आपले राजकारण (समाजउन्नयनाचे कार्य किंवा धर्मसंरक्षणाचे कार्य) सांभाळले नाही तर बरेवाईट उघडकीला येऊन कार्यनाश होईल, असा या ओवीचा एक अर्थ होतो. दुसरा अर्थ असाही निघतो दुर्जनांना घाबरून लोकांनी धूर्तपणाने त्यांना तोंड दिले नाही म्हणूनच देशाची ही दुरावस्था झाली आहे, असे श्री समर्थांना म्हणावयाचे आहे. (बरेवाईट हा शब्द 'वाईट' या अर्थीच वापरला जातो उदा. विमा एजंट म्हणतात माणसाचे बरेवाईट कोणत्या क्षणी होईल सांगता येत नाही म्हणून विमापॉलिसी खरेदी करावी.) (२२) मोठा लोकसंग्रह करावयाचा असेल तर सावरून धरणारे नियम रूपी (तणाव) रज्जू बळकट असले पाहिजेत. मठ करून राहून तोऱ्यात राहून चालणार नाही. (२३) दुर्जन लोक कोण आहेत हे मनात ओळखून ठेवावे पण समाजात उघड करू नये. उलट सज्जनांपेक्षा त्यांनाच महत्त्व देऊन त्यांची (नाट्यमय) आळवणी करावी. (२४) कारण लोकांमध्ये ते दुर्जन असल्याचे सांगितले तर ते नेहमीच आपल्या मार्गात कटकटी आणतात म्हणून त्यांची ती वाटच बुजवून टाकावी. (२५) दुर्जन शत्रूंच्या फौजा पाहून रणशूराचे बाहू सामना देण्यासाठी स्फुरण पावू लागतात. राजासुद्धा असाच परमार्थी सज्जनांचा कैवार घेणारा असला पाहिजे. त्याच्यापाशी हिंमत हवी. (२६) त्याला पाहताच दुर्जनांना धाक वाटावा. तो आपल्या शक्तीची प्रचीती येईल असे तडाखे देतो त्यामुळे नास्तिकांचा किंवा बंडाचा पाडाव होतो. (२७) ही कामे धूर्तपणाने करावयाची आहेत. राजकारण अगदी व्यवस्थितपणाने महंताने करावे. उगीच ढिलेपणाच्या संभ्रमाने वागू नये. (२८) असा तो महंत सर्व परिवर्तन घडवीत असूनही लोकांना सहज आढळत नाही, तरीपण जागोजागी त्याच्या सद्गुणांबद्दल लोक बोलत असतात. आपल्या मधुर वाणीने तो सर्व लोकांना आकृष्ट करून घेतो. (२९) रडक्याची जोड रडक्याशी, मुर्खाची जोड मुर्खाबरोबर घालून द्यावी. धटिंगणापुढे दुसरा धटिंगणच उभा करावा. (३०) दांडग्यापुढे तसलाच दांडगा, उद्धटापुढे उद्धटच पाहिजे, दुष्ट भांडखोरापुढे तसलाच दुष्ट भांडखोर अवश्य उभा केला पाहिजे. (३१) थोडक्यात जशाच तसा भेटला म्हणजे त्यांची सभा रंगतदार होते पण इतके झाले तरी ते परस्परच होते. मुख्यकर्ता धनी मात्र कोठेच दिसत नाही. (महंताने स्वतः योजनापूर्वक अशा व्यवहारामध्ये अलिप्तपणा राखला पाहिजे.)

रसग्रहण : श्रीसमर्थांच्या काळी राजकीय सत्ता यवनांच्या हाती गेली होती त्यांच्या असहिष्णू, क्रूर, पाताळयंत्री अंमलामध्ये हिंदूची उपासना पद्धती धोक्यात आली होती. त्यामुळे महंतांच्या समुहाला काहीसा वेगळा उपदेश द्यावा लागला. लोकसंग्रह गुप्तपणे करून त्याला मार्गदर्शन करण्यास महंताने कसे वागावे याचे परखड मार्गदर्शन येथे घडते.

स्वाध्याय ११ वा

द. १८-७ आणि ८ (जनस्वभावनिरूपण, अंतर्देवनिरूपण)

लोकांना देव हवा पण तो कशाकरिता? तर चित्तांतील काहीतरी अभिलाषा पूर्ण

करण्याकरिताच! हे प्रथम श्रीसमर्थ येथे सांगतात आणि मागाहून सज्जनांच्या संगतीमध्ये विवेकजागृती करून घ्यावी व खऱ्या देवाचा शोध घ्यावा असे सांगत आहेत.

१८-७ जनस्वभावनिरूपण : (१) लोकांचा स्वभाव लोभी असतो ते कार्याच्या आरंभी 'देव' म्हणतात. देवाचे स्मरण करतात पण तेव्हा देवाने मला काही द्यावे हीच वासना त्यामागे असते. (२) देवाची भक्ती करीत नाहीत आणि प्रसन्नता (कृपा) आपल्यावर रहावी अशी इच्छा धरतात. धन्याची काहीच चाकरी न करता पगार मागण्याप्रमाणेच हे आहे. (३) वास्तविकपणे कष्ट केल्यावाचून फळ मिळत नाही. कष्टावाचून राज्य मिळविता येत नाही. कष्ट केल्याविना जगात काहीच साध्य होत नाही असा नियम आहे. (४) आळसामुळे काम नीट होत नाही याचा प्रत्यय येतो पण हीन वृत्तीची माणसे आळसामुळे कष्ट करणे चुकवितात. (५) आधी कष्ट करण्याचे दुःख सोसतात त्यांनाच नंतर सुखाचे फळ मिळते. आधीच जे आळस करतात आणि सुखावतात त्यांना नंतर दुःखाचे ताट वाढून ठेवलेले आहेच. (६) इहलोक असो की परलोक दोन्हीकडे विवेक सारखाच हवा तरच यश मिळेल. दूरदर्शीपणा (दीर्घसूचना) राखून वागण्यामध्ये मिळणारा आनंद समजला पाहिजे. दूरदृष्टी (म्हणजे दूरवरचा विचार) महत्त्वाचा असतो. (७) जेवढे मिळविले तेवढे सगळेच खाऊन संपविले अशी माणसे कठीण प्रसंगी मरून जातात. जे दूरदृष्टी ठेवतात तेच शहाणे होत. (८) इहलोकांमध्ये जीवनात द्रव्यसंचय उपयुक्त ठरतो, तर परलोक साधण्यासाठी परमार्थ उपयोगी असतो. (परमार्थातूनच पुण्यसंचय होतो.) अशा दोन्ही प्रकारे संचय जो करीत नाही त्याचे जीवन व्यर्थ होय! तो जिवंत असून मृतवत् आहे. (९) एकदा मरून मनुष्य फेऱ्यातून सुटत नाही. जन्मोजन्मी त्याला यातना भोगाव्या लागतात. स्वतःला वाचवीत नाही म्हणून त्याला आत्महत्यारा किंवा आत्मघातकीच म्हटले पाहिजे. (१०) प्रत्येक जन्मात तो आत्मघात करतो त्यामुळे त्याच्या या पापांची मोजदाद कशी करावी? त्यामुळे त्याचे जन्म-मरण कसे चुकेल; त्याला मुक्ती कशी लाभेल बरे! (११) देव सर्व कर्ता असल्याचे प्रत्येकजण म्हणतो पण अशा वागण्याने त्याच्या भेटीचा एकाएकी लाभ कसा होणार? (१२) विवेकाचा लाभ झाला तर त्यामुळेच परमात्म्याची भेट होईल. विवेकी सज्जनांच्या संगतीतच विवेकाची दृष्टी येते. सार-असार आत्म-अनात्म विचार कळतो. (१३) तसे पाहता देव एकच आहे पण तो अनेक दैवते निर्माण करतो त्या अनेकांना मुख्य देव मानू नये. (१४) देव आणि त्याने केलेली निर्मिती किंवा कर्तृत्व त्यातील अंतर समजले पाहिजे. ते न समजताच कितीतरी माणसे उगाचच मुख्य देवाबद्दल मूर्खाप्रमाणे बोलतात. (१५) आपला शहाणपणा मिरविण्यासाठी लोक मुख्य देवाबद्दल वेड्यासारखं बोलतात. भूक तृप्त होण्यासाठी अन्न खावे हा उपाय सोडून अन्य काहीतरी उपाय करावेत तसेच हे घडते. (१६) जे उदंड कष्ट करतात ते भाग्य भोगतात, भाग्यवंत होतात. बाकीचे करंटे लोक नुसते बडबडतच राहतात. हे एक त्रिकालाबाधित सत्य श्रीसमर्थ येथे सांगत आहेत. (१७) शहाणे लोक करंट्याचे लक्षण किंवा तो करंटा होण्याचे कारण समजतात, पण भाग्यवंताचे लक्षण करंट्यास कळत नाही. (१८) कारण त्याची दुर्बुद्धी खूपच विस्तारलेली असते तेथे शुद्धता कशी असणार? आणि जी वाईट बुद्धी तीच चांगली आहे असे त्यास वाटते. (१९) ज्याची बुद्धी शुद्धीवर नाही त्याचे बरळणे खरे कसे मानावे? कारण तेथे विचाराच्या नावे शून्यच असते. (२०) केवळ विचारांच्या योगाने

इहलोक व परलोक साधतो. विचारांचेच जीवनाचे सार्थक होते. शाश्वत काय आणि अशाश्वत काय याचा विचार केला पाहिजे. विवेकाची महती अशा शब्दात सांगून हा समास संपवितात.

द. १८-८ : अंतर्मुख व्हावे आणि 'मुख्य' देवाचा शोध घ्यावा हे सांगणारा केवळ २५ ओव्यांचा **द. १८-८ अंतर्देव निरूपण** हा समास आहे त्याचे चिंतन मनन नित्य करावे.

• • •

(१) ब्रह्माला आकार नाही ते निश्चळ आहे आणि आत्मा (येथे अंतरात्मा या अर्थी) विकारवंत आणि चंचळ आहे. त्यालाच सर्वजण देव असे म्हणतात. (२) देवाचा पत्ताच लागत नाही आणि एक 'थोरला' देव निश्चितपणे कळत नाही. अनेक देवांच्या गर्दीमध्ये एक देव कोणता याचा तर्क करता येत नाही (३) म्हणून विचाराने मुख्य देव शोधावा. खूप देव पृथ्वीवर दिसतात. त्यांच्या गोंधळात पडू नये. (४) या अनेक देवदेवतांचा उगम कसा झाला ते समर्थ सांगतात. क्षेत्रामध्ये एकाने देवाची मूर्ती पाहिली त्या मूर्तीसारखी धातूची मूर्ती केली त्याची पूजा अर्चा सुरू झाली. अशाप्रकारे जगरूढी सर्वत्र सुरू झाली. (५) अशा प्रकारे अनेक देवदेवतांच्या प्रतिमांचे मूळ क्षेत्रातील देव-प्रतिमा आहेत. नाना क्षेत्रे शोधून पाहिल्यावर हे कळेल (६) क्षेत्रातील देवाची मूर्ती पाषाणाची असते पण तिच्या मूळाचा विचार पाहिला तर त्याचा धागा कोणत्यातरी अवताराशी पोहोचतो. (७) अवतारी देव देह धारण करून वावरले आणि नंतर निजधामाला गेले. विशिष्ट अवतारी कार्य पूर्ण होताच निमाले. त्यांच्यापेक्षा ब्रह्मा, विष्णू व महेश हे थोर असल्याची कल्पना करण्यात आली. (८) या तीनही देवांवर ज्याची सत्ता चालते तो अंतरात्माच होय. वास्तविक पाहता तो खरा कर्ता व भोक्ता आहे. (९) तो एकटाच युगानुयुगे तीन्ही लोकावर (स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ) सत्ता चालवीत आहे. हेच निश्चयपूर्वक वेदशास्त्रांत सांगितले आहे ते पहावे. (१०) शरीराचे संचालन आत्म्यामुळे होते तोच पुढे चढत्या पायरीने देव समजला पाहिजे. जाणीवरूपाने (विवेकाने) तोच शरीराचे व्यापार चालवितो. (११) त्या अंतर्देवाला लोक विसरतात आणि तीर्थक्षेत्राकडे धाव घेतात. खऱ्या देवाची तेथे भेट न झाल्याने बिचारे कष्टी होतात. (१२) मग मनात विचार करतात की क्षेत्रात जिकडे तिकडे धोंडा आणि पाणी यांचीच भेट होते. यात्रा करून थकल्यावर असे म्हणतात, उगीच वणवण हिंडून देवाची भेट होत नाही, (१३) असा विचार ज्यांना समजतो ते सत्संग धरतात. संतसंगतीने अनेक लोकांना खरा देव सापडला आहे. (१४) असे हे विवेकाचे काम आहे आणि विचारवंतानाच ती कामे समजतात ज्यांच्यापाशी विवेक नाही ते भ्रमिष्टाप्रमाणे तीर्थक्षेत्रात भुलून जातात. त्यांना हे काही कळत नाही. (१५) अंतर्मुख होऊन जो अंतरंगात पहावयास जातो त्याला सूक्ष्माची जाणीव व ज्ञान होते. जो बहिर्मुख असतो त्याला हे काहीच कळत नाही म्हणून शहाणे विचारवंत अंतरंगातच देवाचा शोध घेतात. अंतराचा शोध घेणे ही कला आहे. संतसज्जनच तेथे मार्गदर्शन करतात म्हणून सत्संगाचा महिमा विशेषच असल्याचे श्रीसमर्थ सांगतात. (१६) विवेकाने तपासणी करून मगच श्रद्धा किंवा भाव ठेवणे जरूर आहे. विवेकाच्या अभावी कोठेतरी ठेवलेला भाव हा अभावच आहे. प्रतिमा हा मूर्खांचा देव असतो असे वचन आहे. (१७) देवाच्या मूर्ती पाहून त्यांचे मूळ समजून पाहात पाहात जो आत्म्यापर्यंत पोहचतो तोच चांगला विवेकी होय. (ब्रह्मांड रचना जेथून झाली तेथपर्यंत विवेकाने पोहचणे हा भावार्थ)

अशाश्वत तत्वांना मागे टाकून तो निरंजनपदापर्यंत पोहचतो. (१८) अरे शिष्या जे काही विश्वात आकार धारण करते ते सर्व लयाला जाते या नश्वराच्या गोंधळाहून परब्रह्म निराळे आहे. (१९) तो अंतरात्मा देव चंचळ आहे तर परब्रह्म तेवढे निश्चळ आहे. ते संशयातीत आहे. आपण भ्रामक समजुतीमध्ये आहोत पण प्रत्ययाचे ज्ञान मिळवून भ्रमरहित व्हावे. (२०) प्रचिती आल्याविना आपण जे काही तर्काने करतो ते व्यर्थ जाते. (विज्ञानाप्रमाणेच अध्यात्म हेही प्रचितीचे शास्त्र असल्याचे येथे सांगतात!) प्राणी प्रचिती न घेता कर्माच्या कचाट्यात सापडून राहतो. कर्माचे बंध सैल केव्हा होतात? ब्रह्माची प्रचिती आल्यावर, सर्व कर्मे गौण ठरतात. (२१) कर्मापासून जर आपणाला सुटका करून घ्यावयाची नाही तर देवाचे भजन तरी का करावयाचे हे मूर्खांना कळत नाही विवेकी लोकांना मात्र समजते. दृष्य स्थूल असते. साधकाला तर दृष्याचे विश्व आलांडून जाऊन निर्विकार अशा परब्रह्माशी एकरूप व्हावयाचे आहे. उपासनेमुळे मीपणा लय पावला तर निर्गुण, निर्विकार, निराकारामध्ये प्रवेश होऊन साधकाच्या कर्माचा लेप जीवाला लागत नाही. (२२) विवेकाने असे अनुमान निघते की देव जगाच्या अंतर्यामी भरून राहिला आहे. त्याच्या प्राप्तीसाठी सगुणाच्या उपासनेचा आधार घेतला तर निर्गुण निराकार निर्गुणाची प्राप्ती होते. (२३) संगत्यागाने निर्गुणपद प्राप्त होते. दृष्य विश्वाशी चिकटलेले मन जेव्हा त्यातून बाहेर पडते तेव्हाच ब्रह्मरूपाचा अनुभव येतो. (२४) परमेश्वराचे (आत्मरूपाचे) अनुसंधान लावले असता मनुष्य पावन होतो. हेच मुख्य ज्ञान अनुभवताना प्रत्यक्ष अनुभवामुळे ज्ञानाचे विज्ञानात रूपान्तर होते. (२५) असे विवेकाचे विवरण एकाग्र अंतःकरणाने पहावे. नित्यानित्य विवेकाचे श्रवण केले असता लोकांचा उद्धार होतो.

रसग्रहण : द. १८-७ मध्ये जनस्वभाव कसा स्वार्थी आहे याचे प्रारंभी विवरण केले आहे. असा वासनांच्या संकल्पाने मनुष्य आत्महत्त्यारा आहे असे म्हटले आहे कारण सारासारविवेक किंवा हित-अहित विवेकच नष्ट झाला तर त्याची कृती माणसाला किंवा समाजाला अधोगतीस नेईल. माणसे देवदर्शनासाठी तीर्थक्षेत्रामध्ये जातात पण तेथे जाऊनही मनःशांती लाभत नाही. "तीर्थी धोंडा आणि पाणी। देव टोकडा सज्जनीं ।।" संत तुकाराम यांच्या या विचाराचे विवरण या समासात लाभते. ह्या समासाचा मुख्य अभ्यास करावयाचा तर द. ८-१, ८-८, ११-१, १५-३ हे समासही वाचावेत.

स्वाध्याय १२ वा

द. ९-४ (जाणपणनिरूपण)

"जो जाणतेपणाने कर्म करतो, त्याचे कर्म मोठे सामर्थ्यवान होते. ते उत्तम फल देते" छांदोग्यपनिषद.

ज्ञानाचे सामर्थ्य सांगणारा 'जाणपणनिरूपण' हा एकच समास १२ व्या स्वाध्यायासाठी अभ्यासावयाचा आहे.

द. ९-४ : (१) पृथ्वीवर जे सगळे लोक आहेत त्यात एक बलवान तर एक दुर्बळ, एक निर्मळ तर दुसरा घाणेरडा. (२) कित्येक राजे आहेत तर कित्येक दरिद्री, कोणाची स्थिती उत्तम

तर कोणी खालच्या अवस्थेत. (३) हे असे कोणत्या कारणाने झाले याचे उत्तर सांगावे. याचे उत्तर श्रोत्यांनी ऐकावे असे वक्ता म्हणतो. (४) ही सर्व भिन्नता दिसते तो गुणांचा परिणाम आहे. जे सद्गुणी असतात ते वैभव भोगतात जे अवगुणी असतात त्यांना गरिबी प्राप्त होते. यात मुळीच शंका नाही. (५) जो ज्या व्यवसायामध्ये जन्मला तो व्यवसाय त्याने उत्तम प्रकारे समजून केला तर त्या माणसाला लोक चांगला कार्यकर्ता म्हणतात. (६) जो धंद्यामध्ये जाणकार असतो, तो धंदा उत्तम प्रकारे करतो. अजाण असतो तो काहीच करत नाही. म्हणून जाणता माणूस पोट भरतो तर नेणता भीक मागतो. भुकेकंगाल होतो. (७) हे सर्व उघडच आहे जगामध्ये प्रत्यक्षपणे दिसते. विद्या नसेल तो भाग्यहीन होतो तर विद्या शिकेल तो भाग्याला चढतो. (८) "आपली विद्या (व्यवसाय विद्या) तू जर शिकला नाहीस तर भीक मागावी लागेल. तुला भीक मागावयाची आहे का?" अशी बुद्धी वडिलधारी माणसे शिकवीत असतात. (९) वडील (भाऊ) करंटा तर धाकटा भाग्यवंत असे घडते. त्याचे कारण धाकटा व्यवसाय विद्येने मोठा असतो. (१०) विद्या, बुद्धी, विवेक, दीर्घोद्योग, कौशल्य, आणि त्याग नसेल तर मनुष्य करंटा होतो. असे अनेक सद्गुण येथे सांगितले आहेत. (११) हे गुण जेथे असतात तेथे वैभवाला काही उणे राहत नाही. उलट नको म्हटले तरी वैभव पाठीशीच आपोआप लागते. (१२) वडील श्रीमंत आणि धाकटा दारिद्री, याचे कारण ऐका, कारण तो वडिलांप्रमाणे धंद्याचा व्याप करीत नाही. (१३) जशी माणसाची विद्या अधिक तशीच त्याची हाव किंवा महत्वाकांक्षा वाढते. विद्या आणि महत्त्वाकांक्षा यांच्या तोलाप्रमाणे माणसाची कर्तबगारी वाढते. (१४) ज्याच्यापाशी विद्या नाही तेथे वैभव नाही. तेथे निर्मळपणा कसा असणार? करंटेपणामुळे तो वाईट, ओंगळ दिसतो आणि विकारी असतो. (नाना विकार, व्यसने, अस्वच्छता याचे आगर तेथे असते) (१५) पशु पक्षी सुद्धा जर गुणवान असतील तर ते पाहून लोक त्यांच्यावर लोभ करतात. प्राणीमात्रांपाशी काही गुण असतील तर त्यांचे जिणे व्यर्थ होते. (१६) कोणत्याही प्राण्यापाशी गुण नसतील तर गौरव होत नाही. सामर्थ्य नसेल तर महत्त्व नाही. व्याप नसेल तर वैभव नाही. (१७) म्हणून उत्तम गुण हेच भाग्याचे लक्षण आहेत. तशी गुणांची लक्षणे नसतील तर तो अवलक्षणी (किंवा करंटा) साहजिकच होतो. (१८) जगात विद्येत जो जाणता असेल त्याला मान्यता लाभते, मान मिळतो कोणतीतरी विद्या असेल तरच मोठेपणा प्राप्त होतो. (१९) प्रपंच असो वा परमार्थ त्यात जो जाणता असेल तोच समर्थ होतो नेणता प्राणी व्यर्थ जातो. (२०) न जाणल्यामुळे साप, विंचू चावतात (दुर्जनांना न ओळखल्यामुळे त्यांचा त्रास होतो, हाही एक भावार्थ) अपघात होतात, कार्यनाश होतो. (२१) नेणतेपणाने मनुष्य फसतो. तऱ्हेवाईकपणाही अज्ञानामुळेच येतो. प्राणी पदार्थ गमावतो, असा हा दुर्गुण आहे. (२२) योग्य मार्ग न सापडल्यामुळे शत्रूचा प्रतिकार होत नाही शत्रूंचा त्यामुळे जय होतो. संकटे ओढवतात. फडशा पडतो. प्राणांची हानी घडते. (२३) आपल्या हिताचा मार्ग सापडत नाही. त्यामुळे यातना भोगाव्या लागतात. ज्ञान नसल्यामुळे अज्ञानी माणसांना अधोगती प्राप्त होते. (२४) शुद्ध ज्ञान मिळाले तरच मुक्ती लाभते. माया-ब्रह्म, जीव-शिव, सार-असार, भाव आणि अभाव हे यथायोग्य जाणले म्हणजे जन्ममरणाची यातायात संपते. (२५) खरा कर्ता कोण हे निश्चितपणे कळले, बंध व मोक्ष कोणाला असतात हे जाणले असता सुटका होते. (२६) खरा कर्ता देव निर्गुण कसा आहे. मी कोण आहे याचे ज्ञान करून घ्यावे. देव आणि आपण यात भिन्नता नाही. दोन्हीतील अनन्यपणाचा अनुभव आला म्हणजे माणूस मुक्त होतो. (२७) जितके काही दृष्य सृष्टीतील जाणले ते सर्व मिथ्या आहे म्हणून बाजूला सारले; त्याप्रमाणात दृष्य ओलांडून

साधक पुढे गेला असे समजावे. सर्व जाणणारा आत्मा (त्यालाच उद्देशून 'जाणता' हा शब्द या ओवीत आहे) त्याला साधकाने जाणून घेतले की मीपणा किंवा अहंकार निःशेष नाहिसा होतो. मीपणाचे मूळच तुटून जाते.

सृष्टीतील ज्ञानप्राप्तींमध्ये दृष्य वस्तू; आणि ज्ञाता यांच्यात द्वैत असते. दृष्याचे ज्ञान होते पण दृष्य जगत हे मिथ्याच असल्याने साधकाचे समाधान होऊच शकत नाही. मग आत्मस्वरूपाचे ज्ञान करून घेण्याचा साधक प्रयत्न करतो त्यावेळी सारी दृष्य सृष्टी ओलांडून व अहंभावाचाही लोप होऊन त्याला 'जाणत्या' आत्म्याचे सत्यज्ञान होते, त्यात तो एकरूप होतो. हा वरील ओवीचा भावार्थ आहे. (२८) अशा प्रकारे आत्म्याला न जाणता कोट्यावधी साधने जरी अगदी परोपरीने केली तरी माणूस मोक्षाचा अधिकारी होणार नाही. (२९) माया आणि ब्रह्म यांची ओळख करून घ्यावी आणि आपणास आपणच जाणावे (आत्मस्वरूपाचे ज्ञान मिळवावे) इतके केले की जन्म मृत्यू साहजिकपणे चुकतो. (३०) समर्थांचे अंतःकरण जाणून घेतल्यानंतर प्रसंग पडल्यावर (जो वागतो) त्याला अपार भाग्य व संपत्ती मिळते. (३१) यासाठी जाणणे हे सामान्य समजू नये. ज्ञानामुळेच सर्वसामान्यता लाभते. ज्याला काहीच कळत नाही त्याला लोक झिडकारतात सगळीकडे त्याचा अपमान होतो. (३२) एखादा पदार्थ पाहून माणसाला तो भूत असल्याची कल्पना होते व त्याने आपणास झडपले आहे असे समजून तो मरून जातो पण भुताची ही कल्पना मुळातच खोटी आहे आणि तो कल्पनेचा खेळ आहे हे जाणत्याला समजते. (३३) जाणत्याला एखाद्या गोष्टीतील मर्म समजते. नेणत्याचे कर्मच खोटे असते तो अज्ञानच राहतो. धर्म कोणता अधर्म कोणता हे जाणत्या किंवा ज्ञानी माणसास कळते. (३४) नेणत्याना यमयातना भोगाव्या लागतात पण ज्ञात्याला त्याचा स्पर्श होत नाही. ज्ञाता होऊन विचार करतो तो मुक्त असतो. (३५) शत्रूने केलेले राजकारण जाणून घेतले नाही तर अपमान करून तो प्राणही घेतो. नेणतेपणामुळे सर्वांवर कठीण प्रसंग येतो. (३६) म्हणून अज्ञान हे खोटे असून अज्ञानी करंटे असतात. (३७) यासाठी ज्ञानप्राप्तीकडे दुर्लक्ष करू नये. जाणणे हाच उपाय आहे. परलोकप्राप्तीचा किंवा आत्मोद्धाराचा मार्ग ज्ञानामुळेच गवसतो. (३८) ज्ञानाची महती सर्वांना पटते पण मूर्खाला ती अप्रमाण वाटते. सर्व करून अकर्ता राहण्याची (नैष्कर्म्य सिद्धीची) खूण ज्ञानी माणसालाच कळते. (३९) ज्ञानाला बाजूला सारले तर माणसाची अज्ञानापासून सुटका कोण करणार आहे? कोणतेही कार्य असो ते जाणतेपणाखेरीज कळणार नाही. ज्ञानाच्या सामर्थ्यावर श्रीसमर्थांचा विशेष भर दिसतो. (४०) ज्ञान हे स्वस्वरूपाचे स्मरण आहे व नेणते हे देहबुद्धीचे स्मरण आहे यात कोणते प्रमाण मानावे हे जाणत्यानाच समजते. (४१) जाणते लोक शहाणे असतात. नेणते लोक मूर्ख व दरिद्री असतात. आत्मस्वरूपाचा साक्षात अनुभव, तोही ज्ञानानेच कळू लागतो. (४२) ज्या अवस्थेमध्ये जाणपणाही लयाला जातो तेथे शब्दातीत अवस्था येते, तेथे बोलणे संपते आणि कल्पना/वासना रहित समाधान प्राप्त होते. (अधिक स्पष्टीकरण : 'मी ब्रह्म आहे' या वृत्तीच्या अंतर्गत असणाऱ्या तूर्येमध्ये प्रवेश करतो. तूर्येमध्ये देहाचे व दृष्याचे भान उरत नाही परंतु 'मी दृष्टा आहे, साक्षी आहे' असे भान शिल्लक राहते. तेही नाहिसे होऊन मन जेव्हा उन्मन होते तेव्हा निर्विकार, निर्मळ परब्रह्माशी तदाकारिता प्राप्त होते. या स्थितीला विज्ञान असे म्हणतात. येथे कल्पनारहित समाधान प्राप्त होते. (४३) यावर श्रोते म्हणाले हे म्हणणे पटले व पूर्ण समाधान झाले पण आता पिंडब्रह्मांड ऐक्य लक्षणे आम्हाला सांगावी. (४४) 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' अशी म्हण आहे, असे लोक म्हणतात. त्याचा प्रत्यय येईल असे निरूपण आपण करावे.

परिशिष्ट १

(आपल्या पाठ्यपुस्तकात स्वाध्याय १० वा 'राजकारण निरूपण' असा आहे. श्री शिवाजी महाराज यांच्याशी श्रीसमर्थांचे संबंध कशा प्रकारचे होते यावर प्रकाश टाकणारे एक पत्र शके १६०० च्या विजयादशमीला महाराजांनी लिहिले. त्यावर शिक्कामोर्तब होऊन राजमुद्रा उमटली. त्या ऐतिहासिक पत्राला चाफळ येथील श्रीराम देवस्थानला मिळालेली सनद असे स्वरूप प्राप्त झाले.)

॥श्री॥

श्री रघुपती श्रीमारुती

श्रीसद्‌गुरूवर्य "श्रीसकलतीर्थरूप" श्रीकैवल्यधाम

श्रीमहाराज श्रींस्वामी

स्वामींचे सेवेसीं,

चरणरज शिवाजी राजे यांनी चरणावरी मस्तक ठेऊन विज्ञापना जे मजवर कृपा करुनु सनाथ केले आज्ञा केली कीं तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करुनु धर्म स्थापना देव ब्राह्मणांची सेवा प्रजेची पीडा दूर करून पाळण रक्षण करावे हे व्रत संपादून त्यात परमार्थ करावा तुम्ही जें मनी धराल तें श्री सिद्धीस पाववील त्याजवरून जो जो उदयोग केला व दुष्ट तुरुक लोकांचा नाश करावा विपुल द्रव्य करुनु राज्यपरंपरा अक्षई चालेल ऐशीं स्थळे दुर्घट करावी ऐसें जें जें मनी धरिलें तें तें स्वामींनी आशीर्वादप्रतापे मनोरथ पूर्ण केलें याउपरि राज्य सर्व संपादिले तें चरणीं अर्पण करुनु सर्वकाळ सेवा घडावी ऐसा विचार मनीं आणिला तेंव्हा आज्ञा जाहली कीं तुम्हांस पूर्वी धर्म सांगितले तेच करावेस तीच सेवा होय ऐसें आज्ञापिले यावरून निकटवास घडुनु वारंवार दर्शन घडावें श्रींची स्थापना कोठे तरी होऊनु सांप्रदाय शिष्य व भक्तीं दिगंत विस्तीर्ण घडावी ऐसी प्रार्थना केली तेही आसमंतात गिरिगव्हरीं वास करुनु चाफळी श्रींची स्थापना करुन सांप्रदाय शिष्य दिगंत विस्तीर्णता घडली त्यास चाफळी श्रींची पूजा मोहाछाव ब्राम्हणभोजन अतिथि इमारत सर्व यथासांग घडावें जेथें जेथें श्रींची मूर्तिस्थापना जाहाली तेथें उछाव पूजा घडावी यास राज्य संपादिले यांतील ग्रामभूमी कोठे काय नेमावी ते आज्ञा व्हावी तेंव्हा आज्ञा जाहली कीं विशेष उपाधींचे कारण काय तथापि तुमचें मनीं श्रींचीं सेवा घडावी हा निश्चय जाहला त्यास यथा अवकाश जेथे जें नेमावेसें वाटेल ते नेमावे व पुढें जसा सांप्रदायाचा व राज्याचा व वंशाचा विस्तार होईल तैसे करीत जावें याप्रकारे आज्ञा जाहली यावरुनु देशांतरी सांप्रदाय व श्रींच्या स्थापना जाहल्या त्यास ग्रामभूमीची पत्रें करून पाठविली श्रीसंनिध चाफळी एकवीस गांव सर्वमान्य व एकशे एकवीस गांवी अकरा बिघेप्रमाणे भूमि व अकरा स्थळी श्रींची स्थापना जाहाली तेथें नैवेदयपूजेस भूमि अकरा बिघेंप्रमाणे नेमिले आहेती ऐसा संकल्प केला आहे तो सिद्धीस नेण्याविषयीं विनंती केली तेंव्हा तो परंपरेने सेवटास न्याहावा ऐसी आज्ञा जाहली त्याजवरुन सांप्रत गांऊ व भूमि नेमिले तपशील.

(येथे तेहतीस गांवे, ४१९ बिघे जमीन, एक कुरण व १२१ खंडी धान्य यांचा सविस्तर तपशील आहे.)

येकूण दरोबस्त सर्वमान्य गांऊ तेहेतीस व जमीन बिघे गाउगना चारशे येकोणीस व कुरण येक व गल्ला खंडी एकशेंएकवीस श्रीचे पूजा उछाहाबद्दल संकल्पातील सांप्रत नेमिले व उछाहाचे दिवसास व इमारतीस नक्ती ऐवज व धान्य समयाचे समयास प्रविष्ट करीन येणे करोन अक्षई उछाहादि चालविण्याविषीं आज्ञा असावी राज्याभिषेक ५ कालयुक्ताक्षी नाम संवत्सरे आश्विन शुद्ध १० दशंमी बहुत काय लिहिणे हे विज्ञापना.

परिशिष्ट २

श्रीसमर्थ संप्रदाय आणि आपण

स्वरुप संप्रदाय अयोध्या मठ । जानकी देव रघुनाथ दैवत ।
मारुती उपासना नेमस्त । वाढविला परमार्थ रामदासी ।।

श्रीसमर्थ स्वतःच येथे सांगत आहेत की आपला स्वरुपसंप्रदाय असून त्यामध्ये प्रभु रामचंद्र आणि सीतामाई ही मूळ दैवते आहेत. अयोध्यानगरी हा संप्रदायाचा आद्य मठ आहे. शक्तीची देवता मारुतीराय यांची उपासना म्हणजे शारीरिक बलसंपादन हे एक वैशिष्ठ्यपूर्ण अंग या संप्रदायात आहे. समर्थ रामदासांनी जीवनसर्वस्व अर्पण करून भक्तीमार्गाचाच प्रसार केला, धर्मरक्षणासाठी राजकारण आणि समाजप्रबोधनासाठी असंख्य ठिकाणी मठस्थापना केली.

नमो आदिबोधात्मरुपा परेशा । नमो हंसनारायणा निर्जरेशा ।
नमो ब्रह्मदेवा वसिष्ठा श्रीरामा । नमो मारुती रामदासाभिरामा ।।

सज्जनगडावर आरतीनंतर म्हटल्या जाणाऱ्या या श्लोकात गुरुपरंपरा दिली आहे. आदिनारायणापासून श्रीसमर्थांपर्यंत परंपरा अखंड चालत आली आहे. श्रीसमर्थांनी केलेल्या प्रचंड कार्यामुळे पुढील परंपरेला 'समर्थ संप्रदाय' हे नामाभिधान प्राप्त झाले. मनोबोध व दासबोध हे या संप्रदायाचे मुख्य ग्रंथ ठरले.

जन्म ग्राम जांब-समर्थ, तपश्चर्याभूमी टाकळी, पुण्यभूमी शिवथरघळ, कर्मभूमी चाफळ आणि समाधीस्थळ सज्जनगड ही संप्रदायाची तीर्थक्षेत्रेच झाली आहेत.

संप्रदायाची चतुःसूत्री

मुख्य हरीकथानिरुपण । दुसरें तें राजकारण ।
तिसरें ते सावधपण । सर्व विषई ।। ११-५-४
चौथा अत्यंत साक्षप । फेडावे नाना आक्षप
अन्याये थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ।। ११-५-५

हरिकथानिरुपणाच्या पाठोपाठ समर्थांनी राजकारणाला स्थान दिले; कारण त्याकाळची परिस्थितीच तशी होती. हिंदूंची उपासनापद्धती जिवंत ठेवावयाची असेल तर असहिष्णू, अडाणी आणि क्रूर अशा यावनी सत्तेशी झुंज देणे अपरिहार्यच होते. स्वधर्माचे संवर्धन होण्यासाठी परमार्थाचा कैवारी

(कैपक्षी परमार्थी) राजा असावा लागतो हा विचार समर्थांनी स्पष्ट शब्दात मांडला. ऐहिक जीवनातील प्रश्न केवळ जपजाप्याने सुटत नाहीत तर त्यासाठी ऐहिकातील साधनांचा उपयोग करून उपाययोजना करावी लागते. त्यासाठी प्रचंड प्रमाणात जनप्रबोधन श्रीसमर्थांनी केले.

कार्य :

समर्थ संप्रदायाने शिवकालामध्ये ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्वाचे कार्य केले आहे. रामोपासना आणि बलोपासना यांच्याद्वारा समाज संघटित केला. धार्मिक, नैतिक आणि वैचारिक जागृती करून लोकांची मानसिकता, श्रीशिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य संपादनाच्या कार्यासाठी अनुकूल बनविली.

महंतें महंत करावें । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।
जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥ ११-१०-२५

ही ओवी खूपच काही सांगून जाते.

अभिमान हवा पण दुराभिमान नको!

समर्थ संप्रदाय यालाच धारकरी संप्रदाय असेही म्हटले जाते. वारकरी संप्रदाय आणि धारकरी संप्रदाय हे आपापल्या वैशिष्ट्यांसह महाराष्ट्रात कार्य करीत आहेत. त्यांच्यामध्ये कोणत्याही प्रकारे दुरावा नसावा. दोन्ही संप्रदायातील मंडळी पूर्वी कधीही नव्हती तितकी आज सामंजस्याने एकत्र आली आहेत. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव यांच्यापासून तुकाराम, रामदास या संत मालिकेबद्दल महाराष्ट्राला अभिमान आहे. 'प.दा.अ.' उपक्रमातील अभ्यासार्थींनी सामंजस्याच्या भावनेला गति दिली पाहिजे.

दासबोल अभ्यास मंडळे

१) दासबोध अभ्यासार्थींनी आपल्या परिसरातील अभ्यासार्थींचे पत्ते मिळवून त्यांचे अभ्यासमंडळ तयार करावे. २) दर आठवड्यामध्ये किमान एक तास तरी सर्वांनी एकत्र यावे. ३) मंडळाच्या सभेच्या ठिकाणी श्रीराम, समर्थ यांच्या प्रतिमा असाव्यात. त्यांना फुले वाहून, सुवासिक उदबत्ती लावून सभेचा प्रारंभ व्हावा. ४) प्रारंभी तीन श्लोक (१) शुकासारखे (२) उपासनेला (३) सदासर्वदा योग, हे म्हटले जावेत. ५) दासबोधातील विशिष्ट समासाचा अभ्यास करावयाचा असेल त्याचा सारांश वाचावा. प्रत्येक सदस्याने पाच ओव्या वाचाव्या. अर्थाबद्दल चर्चा व्हावी. नंतर प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांची उत्तरे शोधून काढावी. ६) प्रत्येक सभेचे शेवटी 'कल्याण करी देवराया' ही प्रार्थना व्हावी. प्रसाद दिला जावा. खऱ्या अर्थाने दासबोधामध्ये गोडी लावण्यासाठी दासबोध अभ्यास मंडळे आवश्यक आहेत.

आभार प्रदर्शन

पुस्तकाच्या या आवृत्तीसाठी, श्री. म. धों. कुलकर्णी (पुणे), सौ. माधवी हरी वाडदेकर (पुणे), डॉ. शां. ग. महाजन (पुणे), श्री. जितेंद्र प्र. तारे (भांडूप), सौ. श्रद्धा ध. देशपांडे (डोंबिवली), डॉ. सौ. सुलभा भांदुर्गे (बेळगाव) यांचे सहाय्य मिळाले. 'प.दा.अ.' उपक्रमातर्फे मनःपूर्वक धन्यवाद.

– **संयोजक 'प.दा.अ.'**